

**ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΤΩΝ ΧΡΟΝΙΚΩΝ ΤΗΣ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ
ΣΤΗΝ ΝΟΤΙΑ ΒΑΛΚΑΝΙΚΗ ΑΠΟ ΤΟ 1984 κ.ξ.**

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στις σελίδες ποὺ θὰ ἀκολουθήσουν, θὰ ἐπιχειρηθεῖ νὰ δοθεῖ ἔνα διάγραμμα τῶν νεότερων, μετά τὸ 1984 (Γραμμένος 1984), νεολιθικῶν ἐρευνῶν στὴν Μακεδονία καὶ στὴν εὐρύτερή της περιοχή, λαμβάνοντας ὑπόψη τὴν θεματολογία ποὺ ἀναπτύχθηκε σὲ νεότερη σύνθεσή μου (Γραμμένος 1987). Ἡ αἰτία ποὺ προκάλεσε αὐτὸ τὸ διάγραμμα εἶναι πρόδηλη: ἡ σχετικὴ αὐξηση τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας, ἐννοῶ τῆς δημοσιευμένης, ἐστω, σὲ ἐπίπεδο χρονικῶν. Ἡ παράθεση τῶν δεδομένων, στὸν βαθμὸ ποὺ εἶναι δυνατό, γίνεται συγκριτικά. Θὰ ἥταν περιττὸ βέβαια νὰ τονίσω ὅτι γιὰ λόγους γλωσσικούς, ἐγγενῶν ἀδυναμιῶν ὡς πρὸς τὴν ἐνημέρωση κ.λ., τὸ διάγραμμα αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ παρουσιάζει κενά. Ἰσως θὰ ἥταν ἀπαραίτητο πιὰ στὶς μέρες μας ἔνα βιβλιογραφικὸ ὄργανο μὲ ἔγκυρες ἐκτενεῖς περιλήψεις, ἀνάλογο μὲ τὴν πρὸ ἔτδν Βαλκανικὴ Βιβλιογραφία (IMXA).

Ἐνχαριστῷ θερμά, γιὰ διαφορετικοὺς λόγους τὸν καθένα, τοὺς συναδέλφους Γ. Χουρμουζιάδη, Γ. Ἀσλάνη, Παῦλο Χρυσοστόμου, Πανίκο Χρυσοστόμου, Ἀ. Χονδρογιάννη, Ν. Εὐστρατίου, Ν. καὶ Σ. Κώτσο, Κ. Γαλλή, Κ. Κωτσάκη.

I. ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

1. Ἐντοπίστηκε νέα νεολιθικὴ θέση στὴν θέση Καστρὶ τῆς εὐρύτερης περιοχῆς Καστρόλακκας τῆς Κοινότητας τῶν Κερδυλλίων. Ἡ θέση βρίσκεται Δ ἀπὸ τὸν Στρυμόνα, 300 ὡς 400 μ. BA ἀπὸ τὸ γνωστὸ ἀπὸ παλιὰ δυτικὸ νεκροταφεῖο τῆς ἀρχαίας Ἀμφίπολης, εἶναι σὲ φυσικὸ ὄψωμα καὶ δὲν ἔχει μεγάλη ἔκταση. Ἀπὸ τὸν οἰκισμὸ περισυλλέχτηκε κεραμικὴ μὲ ἀφορμὴ τὴν καταστροφὴ ἀπὸ σκαπτικὸ μηχάνημα ἐνὸς μέρους του. Ἄλλὰ ὄλικὸ τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς ἐντοπίστηκε καὶ σὲ λάκκο κατὰ τὴν διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς μέρους τοῦ ἀρχαίου νεκροταφείου (Σαμαρτζίδου 1987, 335). Ὁ λάκκος ἥταν μεμονωμένος καὶ στὶς ἐπιχώσεις τοῦ νεκροταφείου δὲν βρέθηκε ἀνάλογο ὄλικό. Μὲ βάση τὴν κεραμική, τὸ ὄλικὸ τοῦ λάκκου, στὸ δποῖο περιλαμβάνεται καὶ χάλκινη χύνδρα, θὰ πρέπει νὰ χρονολογεῖται στὶς προδιμηνιακὲς φάσεις, δηλαδὴ στὶς ὀρχὲς τῆς NN (Σιταγροὶ II). Τὰ

συμπεράσματα ἀπὸ τὸ εῦρημα αὐτὸ θὰ μποροῦσαν νὰ εἰναι τὰ ἑξῆς: 1. Αὐξάνεται ἀκόμη περισσότερο ἡ ἀναλογία NN-ΠΕΧ οἰκισμῶν στὴν Ἀνατολικὴ Μακεδονία. 2. Διαπιστώνεται, μάλλον γιὰ πρώτη φορὰ στὰ νεολιθικὰ δεδομένα τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας, δραστηριότητα σὲ ίκανὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν οἰκισμό. 3. Ἡ παρεμβολὴ τοῦ Στρυμόνα, ἡ κοίτη τοῦ ὅποιου σὲ καμία περίπτωση καὶ στὴν νεολιθικὴ ἐποχὴ δὲν ἦταν δυτικὰ ἀπὸ τὸν οἰκισμό, δὲν ἔχει ἄμεσες ἐπιπτώσεις ὡς πρὸς τὴν διαφοροποίηση τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ὄλικοῦ στὸν χῶρο σὲ σχέση μὲ τὸ ὄλικὸ οἰκισμῶν ποὺ βρίσκονται ἀμέσως ἀνατολικὰ ἀπὸ τὸν Στρυμόνα. 4. Ἡ ἀνεύρεση χρονολογημένης χάλκινης χάντρας δὲν προσφέρει νεότερα στοιχεῖα γιὰ τὰ ὅσα γνωρίζουμε περὶ τῆς νεολιθικῆς μεταλλουργίας στὴν περιοχὴ (Γραμμένος 1987). 5. Καὶ ἀπὸ τὸν οἰκισμὸ αὐτὸ δὲν προέκυψε φάση ἀρχαιότερη ἀπὸ τὶς ὡς τώρα γνωστές.

2. Ἀρχισε τὸ 1990 ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸν οἰκισμὸ τῆς Δράμας (Γραμμένος 1984), σὲ χῶρο ποὺ εἶχε παραχωρηθεῖ γιὰ ἀνασκαφὲς μὲ ἀφορμὴ τὴν διευθέτηση τοῦ θέματος τῆς ἀνέγερσης ἐργατικῶν κατοικιῶν στὴν περιοχὴ. Τὴν διεύθυνση ἔχει ὁ καθηγητὴς Γιώργος Χουρμουζιάδης (ΑΕΜΘ 4, 1990, θὰ δημοσιευθεῖ), ὁ ὅποιος δήλωσε ὡς πρὸς τὸν στόχον τῆς ἀνασκαφῆς ὅτι θὰ ἐνταχθοῦν καὶ θὰ ἐλέγξουν τὴν νέα προβληματικὴ πού, δικαιολογημένα πιά, θέλει τὴν Βαλκανικὴ νὰ παίζει παράλληλο καὶ ὅχι καθυστερημένο χρονικὰ ρόλο στὶς νεολιθικὲς ἔξελιξεις. Ἡ ἀνασκαφὴ αὐτὴ θὰ εἰναι ἔξαιρετικὰ σημαντικὴ γιὰ τὸν ἑξῆς, κατὰ τὴν γνώμη μου, λόγους: 1. Ο οἰκισμὸς εἶναι ἀπὸ τὸν μεγαλύτερον ὡς πρὸς τὴν μεγαλύτερή του ἔκταση, τὴν ἔκταση δηλαδὴ ἔκτὸς τῆς μισοκατεστραμμένης σήμερα τούμπας, μὲ χαμηλὲς ἐπιχώσεις, ποὺ προσφέρονται γιὰ τὴν ἀποκάλυψη μεγάλων οἰκοδομικῶν συνόλων, κάτι ποὺ ἀποτελεῖ αἰτούμενο τῆς ἔρευνας. Μὲ τὴν ἀνασκαφικὴ αὐτὴ ἔρευνα θὰ πληθύνουν, σὲ βαθμὸ σπάνιο γιὰ τὰ νεολιθικὰ πράγματα, τὰ δεδομένα γιὰ μιὰ ὄμαδα οἰκισμῶν (Γραμμένος 1984, 1987), ἡ ὅποια ἔκτείνεται σὲ μικρὴ σχετικὰ ἔκταση καὶ στὴν ὅποια περιέχονται οἰκισμοὶ ποὺ ἥδη ἔχουν ἀνασκαφεῖ (Σιταγροί, Ντικιλὶ Τάς, Πολύστυλο), ἐνῶ, στὴν ἔκταση τὴν ὅποια καλύπτει, ἔχει γίνει, ἐντατικὴ σχετικά, ἐπιφανειακὴ ἔρευνα (Renfrew 1986).

1. Ντικιλὶ Τάς

Στὸν οἰκισμὸ αὐτὸ συνεχίστηκε κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια, μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Deshayes, ἡ μελέτη τοῦ παλιοῦ ὄλικοῦ (ἐπικεφαλῆς τῆς ὄμάδας τῶν εἰδικῶν ὁ καθηγητὴς Treuil), ἀλλὰ καὶ, πρόσφατα, ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, ἡ ὅποια ὄμως δὲν συνεχίστηκε καὶ κατὰ τὸ 1990. Ἡ ἀνασκαφὴ αὐτή, τώρα, εἶναι συνεργασία τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς (ἐπικεφαλῆς

δ Treuil) και τῆς ΙΗ' Έφορείας 'Αρχαιοτήτων (ἐπικεφαλῆς ή Χάιδω Χρυσανθάκη). Τὰ δεδομένα ποὺ είχαν προκύψει ἀπὸ τὶς μελέτες τῶν διαφόρων εἰδικῶν και θὰ περιλαμβάνονταν σὲ ἐκτενὴ προκαταρκτικὴ δημοσίευση τῶν ἔρευνῶν τῆς γαλλικῆς πλευρᾶς, μου τὰ είχε θέσει ὑπόψει δ Treuil και προσπάθησα νὰ τὰ ἐνσωματώσω στὴν πρόσφατη σύνθεσή μου (1987). 'Απὸ τὶς πρόσφατες ώστόσο ἀνασκαφικὲς ἔρευνες προέκυψαν, πολὺ περιληπτικά, τὰ ἔξῆς στοιχεῖα, δημοσιευμένα στὶς ἐκθέσεις τῶν Π.Α.Ε. (X. Koukouli-Chrysanthaki-Treuil 1987 και Peristeri-Treuil 1988): Δὲν βρέθηκαν και αὐτὴ τὴν φορὰ ἀρχαιότερες ἀπὸ τὴν MNIII φόσεις, ἀλλὰ ή ὑπαρξή τους δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ἀποοκλεισθεῖ ἐντελῶς. Σίγουρα τὸν οἰκισμὸ περιέβαλλε ἔλος. Γινόταν χρήση πλίνθων κατὰ τὴν MNIII, πράγμα ποὺ διαπιστώθηκε και στὴν Δήμητρα. 'Εντοπίστηκε μεγάλο σὲ ἔκταση στρῶμα καταστροφῆς τοῦ τέλους τῆς NN ποὺ ἐνοποιεῖται μὲ ἀνάλογο τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ 1967. Τὰ συμπεράσματα ποὺ θὰ προκύψουν ὅπὸ τὴν μελέτη του θὰ είναι πολὺ σημαντικὰ γιὰ βασικὰ ζητήματα ποὺ ἀπασχολοῦν συνεχῶς τὴν ἔρευνα σχετικά μὲ τὴν μετάβαση στὴν ΠΕΧ. 'Εντοπίστηκαν στὸ στρῶμα αὐτὸ σταφύλια και μῆλα (ἀπανθρακωμένοι καρποὶ και σπόροι).

2. Δήμητρα

Ἐχει δοθεῖ τὸ ὄλικὸ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ αὐτὴ (ή δημοσίευσή της στὸ Γραμμένος 1987) γιὰ περαιτέρω μελέτη στὶς ἔξῆς μελετήτριες: 1. Στὴν Χριστίνα Μαραγκοῦ, ή δποία ἡδη ἔχει μελετήσει τὰ εἰδώλια τοῦ Ντικιλὶ Τάς (Marangou 1989), ή μελέτη τῶν εἰδώλιών. 2. Στὴν Ροζαλία Χριστίδου ή μελέτη τῶν ὁστείνων ἐργαλείων. "Ηδη μὲ τὸν ἔλεγχο τοῦ παλαιοζωολογικοῦ ὄλικοῦ τῆς ἀνασκαφῆς τὸ ἐργαλειακὸ ὄλικὸ ἔχει ὑπερπολλαπλασιασθεῖ σὲ σχέση μὲ ἐκεῖνο ποὺ ἀναφέρεται στὴν δημοσίευση. 3. Στὴν Εὐτυχία Γιαννούλη ή ἔξέταση τοῦ παλαιοζωολογικοῦ ὄλικοῦ, ή πρώτη προσέγγιση τοῦ Γ. Κουφοῦ (Γραμμένος 1987) είχε ως στόχο τὴν ταύτιση τῶν ὁστῶν. Οἱ μελέτες αὐτές ἐνσωματώθηκαν στὴν δημοσίευση τῆς ἀνασκαφῆς.

3. Παράδεισος

Δημοσιεύτηκε ή μικρῆς ἐκτάσεως ἀνασκαφὴ τῆς Σουηδικῆς 'Αρχαιολογικῆς Σχολῆς στὸν οἰκισμὸ τοῦ Παραδείσου τοῦ N. Καβάλας, Δ ὥχθη Νέστου (Hellström 1987 και βιβλιοκρισία Fotiadis 1990). Θὰ προσπαθήσω ἐδῶ νὰ παραθέσω δσα συγκριτικὰ συμπεράσματα θὰ μποροῦσαν νὰ προκύψουν. 'Αδιατάρακτο φαίνεται νὰ είναι τὸ δεύτερο μισὸ τῆς NN, ἐνῶ ή ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ, ΠΕΧ, και ΥΕΧ, και ἀντιπροσωπεύεται ἐπιφανειακά, ἔχει δια-

βρωθεῖ ἐντελῶς. Οἱ τομὲς τῆς ἀνασκαφῆς ἔχουν ἐμβαδὸν περίπου 23 τ.μ. Ὁ οἰκισμὸς εἶναι μικρὸς σὲ ἔκταση, ὅπως καὶ οἱ περισσότεροι τῆς Ἀν. Μακεδονίας, δηλαδὴ ἡ διάμετρός του δὲν θὰ πρέπει νὰ ξεπερνᾷ τὰ 40 μ. Δὲν δίδονται ὅμως περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὸ θέμα τῆς ἔκτασης τοῦ οἰκισμοῦ, οὕτε συγκριτικά. Τὸ ἵδιο καὶ γιὰ τὸν σχηματισμὸν τῶν ἐπιχώσεων καὶ τὴν διάβρωσή τους (βλ. καὶ Fotiadis 1990). Οἱ ἐπιχώσεις ἀνήκουν στὴν φάση Σιταργοὶ III, ἡ Δήμητρα III ἢ Karanovo VI (ὑπάρχουν καὶ ραδιοχρονολογήσεις) καὶ χωρίζονται σὲ 7 στρώματα. Δὲν ἔχουν ἐντοπισθεῖ συγκεκριμένα ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα, κάτι συνηθισμένο γιὰ τὶς νεολιθικὲς ἐπιχώσεις τῆς περιοχῆς, ἀλλὰ ἵσως αὐτὸν νὰ διφείλεται καὶ στὴν μικρὴ σχετικὰ ἔκταση τῶν τομῶν. Πάντως διαπιστώθηκε ὅτι τὰ σπίτια θὰ πρέπει νὰ ἦταν τετράγωνα, μὲ τοίχους πασσαλόπηκτους πλεγμένους μὲ βέργες καὶ ἐπιχρισμένους μὲ πηλό. Ἡ παρουσίαση τῶν δεδομένων τῆς κεραμικῆς, ἡ δόποια ἔχει πληρότητα ἀπὸ κάθε ἀποψί (ἀριθμὸς καὶ βάρος δστράκων κατὰ στρῶμα καὶ κατὰ κεραμικὴ κατηγορία καὶ κατὰ ὅγκο ἀνασκαμμένου χώματος σὲ κ.μ.), γίνεται μὲ τέτοιο τρόπο, ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ συγκριθεῖ μὲ τὰ δεδομένα τῆς Δήμητρας. Ὑπάρχει ἐπίσης ἀγγειολόγιο κατὰ στρῶμα (δλόκληρων σχημάτων ἡ μερῶν ἀπὸ ἀγγεῖα, π.χ. λαβές), καθὼς καὶ διακοσμητικῶν μοτίβων τῆς κεραμικῆς μὲ γραφίτη καὶ τῆς ἐγχάρακτης. Ὑπάρχει ἐπίσης πλήρης κατάλογος φωτογραφημένων δστράκων ἐπιλογῆς κατὰ στρῶμα. Μία γενικὴ παρατήρηση: τὰ ἵδ·α στρώματα συνεχίζονται σὲ ὄλες τὶς τομές, οἱ δόποιες, ἐξάλλου, εἶναι συνεχόμενες. Ἀν καὶ δὲν ὑπῆρξε μέχρι σήμερα κάποιος συντονισμός, φαίνεται ὅτι, σὲ γενικὲς γραμμές, ὑπάρχει μία σύγκλιση ὡς πρὸς τὴν περιγραφικὴ ὁρολογία τῆς κεραμικῆς (βλ. καὶ Γραμμένος 1988), καὶ αὐτό, κατὰ τὴν γνώμη μου, διφείλεται στὸ ὅτι ἀκολουθήθηκε ἡ ἀρχικὴ ὄρολογία τοῦ French γιὰ τὴν ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας.

Συγκριτικὸς πίνακας Δήμητρας-Παραδείσου ἐπὶ τοῦ συνόλου γραπτῶν ἐγχαράκτων

Παράδεισος (Hellström 1987, 39 Table 1). Νεότερη νεολιθική: μὲ γραφίτη 56%, μὲ μαῦρο ἐπὶ ἐρυθροῦ 6%, ἐγχάρακτα 38% κ.ἄ. γραπτά.

Δήμητρα (Γραμμένος 1984, πίν. A). Νεότερη νεολιθικὴ τομῆς I: μὲ γραφίτη 6,50%, μὲ μαῦρο ἐπὶ ἐρυθροῦ κ.λ. γραπτὰ 85,29%, ἐγχάρακτα 8,20%.

Ο πίνακας αὐτὸς ἀποτελεῖ μιὰ πρώτη ἐκτίμηση, ἀλλὰ τὰ δεδομένα ὑπάρχουν γιὰ δοποιον θὰ ἥθελε νὰ προχωρήσει σὲ κάθε εἰδους εἰδικότερα, καταρχὴν ἀριθμητικά, συμπεράσματα. Κάποιες πρόσφατες στατιστικὲς ἐκτιμήσεις γιὰ μιὰ εὐρύτερη περιοχὴ ἔχουν ἥδη ἀρχίσει (Demoule 1985). Οἱ ποσοστιαίες ἀναλογίες εἶναι πολὺ εὖλογες καὶ ὀπωσδήποτε ὄριστικο-

ποιούν παλιότερες, έπιφανειακές βασικά, έκτιμήσεις. Τὰ γραπτά, δσα δὲν ἀνήκουν στὴν κατηγορία μαῦρο ἐπὶ ἔρυθροῦ, εἰναι ἐλάχιστα στὸν Παράδεισο (9 τὸν ἀριθμὸν) καὶ μάλλον οὕτε αὐτὰ ἀνήκουν σ' αὐτὴν τὴν κατηγορία (Hellström 1987, 47), ἡ στὴν κα:ηγορία μὲ γραφίτη, καὶ θὰ πρέπει νὰ εἰναι διάφορα γραπτὰ κακοψημένα. Οὔσιαστικά, καμία κατηγορία τῆς Δήμητρας ἡ τῶν Σιταγρῶν δὲν ὑπάρχει στὴν θέση αὐτή, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς δύο αὐτὲς κατηγορίες. Ὁστόσο δὲν πρέπει νὰ ὑπάρχουν διαφορὲς ώς πρὸς τὰ διακοσμητικὰ μοτίβα. Ἀνάλογα στοιχεῖα στατιστικὰ δὲν ὑπάρχουν ἀπὸ τὴν Παραδημή καὶ φυσικά εἰναι ἀδύνατο ἀκόμη νὰ ὑπάρξουν ἀπὸ Μάκρη, ἀλλά, ἀπὸ δ,τι φαίνεται ἀπὸ τὴν δημοσιευμένη διακοσμημένη κεραμικὴ τῆς Παραδημῆς, τὰ πράγματα δὲν θὰ πρέπει νὰ διαφοροποιοῦνται πολὺ σὲ σχέση μὲ τὸν Παράδεισο. Ἡ αὕξηση τῆς ἐγχάρακτης κεραμικῆς, ἀντίθετα μὲ τὸν Fotiadis (1990), δὲν νομίζω ὅτι προέρχεται καὶ ἀπὸ τὴν πρσθήκη ἐγχαράκτων τῆς ΠΕΧ. Κατὰ τὴν γνώμη μου, δ,τι ἀποδίδεται σχεδιαστικὰ ἡ φωτογραφικὰ στὴν δημοσίευση αὐτὴ καὶ θεωρεῖται νεολιθικό, εἰναι πράγματι νεολιθικό. Ἀνάλογο φαινόμενο αὕξησης, ἔξαλλου, παρατηρεῖται καὶ στὴν Δήμητρα (Γραμμένος 1984, πίν. A).

Τὸ παλαιοζωολογικὸ δεῖγμα εἰναι πολὺ σημαντικὸ καὶ μὲ πληρότητα δημοσιευμένο. Οἱ ποσοστιαῖς ἀναλογίες τῶν εἰδῶν παρουσιάζουν μεγάλες ἀναλογίες μὲ τῶν ἄλλων θέσεων (Γραμμένος 1987) μὲ περισσότερο αὐξημένα τὰ αἰγοπρόβατα καὶ μεγαλύτερη ἀντιπροσώπευση τῶν ἀγρίων εἰδῶν (καὶ Fotiadis 1990). Κάποιες δημοιότητες στὶς ποσοστιαῖς ἀναλογίες ἔμφαντονται καὶ στὸ μαλακολογικὸ ὄντικό, τουλάχιστο σὲ σχέση μὲ τοὺς Σιταγρούς, Δήμητρα καὶ Ντικιλὶ Τάς (Γραμμένος 1987), ὁπωσδήποτε ὅμως ἡ ἐκ νέου σύνθεση τῶν νεότερων δεδομένων τόσο γιὰ τὰ δστὰ τῶν ζώων, ὅσο καὶ γιὰ τὰ μαλάκια, εἰναι θέμα εἰδικῶν συνθέσεων. Ἐντύπωση κάνει, πάντως, ἡ παντελὴς ἔλλειψη spondylus.

Στὴν Ἀνατολικὴ Μακεδονίᾳ δὲν ἔχουν γίνει ἄλλες νεολιθικὲς ἔρευνες κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια. Πρόσφατη ὥστόσο ἡταν ἡ δημοσίευση τοῦ 1 τόμου τῶν Σιταγρῶν (Renfrew 1986 καὶ παρουσίαση Γραμμένος 1988).

Π. ΘΡΑΚΗ

1. Προσκυνητὲς περιοχῆς Μαρωνείας

Στὸν οἰκισμὸ αὐτὸ ἄρχισε ἀνασκαφικὴ ἔρευνα κατὰ τὸ 1986 (Τὸ "Ἐργον 1987, 50-53, Διαμαντῆς Τριαντάφυλλος"), ἡ ὁποία συνεχίστηκε καὶ κατὰ τὸ 1988, ἀλλὰ γιὰ τὴν χρονιὰ αὐτὴ δὲν ὑπάρχει ἀναφορὰ στὸ "Ἐργον". Ἡ ἕκταση ἀπὸ τὴν ὁποία συλλέγεται ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ εἰναι πολὺ μεγάλη (90 ώς 100 στρ. περίπου). Στὴν οὔσια γιὰ πρώτη φορὰ ἔχουμε δεδομένο ἀπὸ τὴν Θράκη ποὺ νὰ ἀναφέρεται σὲ ἕκταση νεολιθικοῦ οἰκισμοῦ. Ἀπὸ τὴν

τομὴ 4×4 μ. στὴν κορυφὴ τοῦ γήλοφου, ὅχι δηλαδὴ στὶς παρυφές, προέκυψαν τὰ ἑξῆς στοιχεῖα: Οἱ ἐπιχώσεις δὲν ξεπερνοῦν τὰ 1,65 μ. Ὑπαίθρια, μάλλον χαλικοστρωμένα, δάπεδα (πβλ. Θέρμη, σ. 237 κ.εξ.), λάκκος μὲ ἐπίχρισμα πηλοῦ (πβλ. Μάκρη, σ. 233). Ἀναφέρεται ἡ παρουσία ὀψιανοῦ. Ἡ κεραμικὴ εἶναι ἀνάλογη μὲ τῆς Παραδημῆς, ἀλλὰ δὲν ἀναφέρεται καθόλου γραπτή. Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ διαπιστωθεῖ, ἀν ἀντιπροσωπεύονται ὅλες οἱ φάσεις τῆς Παραδημῆς (I-IV), ἡ ποιὲς ἀπὸ αὐτές.

2. Μάκρη

Οἱ οἰκισμὸς βρίσκεται στὴν παραλία Ἀλεξανδρουπόλεως (11 χλμ. Δ). Μέχρι τώρα ἔχουν ὀλοκληρωθεῖ τρεῖς ἀνασκαφικὲς περιόδοι (1988, 1989, καὶ 1990, Καλλιντζή-Εὐστρατίου 1988, Εὐστρατίου 1989 καὶ 1990). Ὑπάρχουν δύο τομεῖς, Α καὶ Β. Στὸν Α ὑπάρχουν ἐπιχώσεις κυρίως ἴστορικῶν χρόνων, ἀλλὰ καὶ νεολιθικῶν, ἐνῶ στὸν Β ἀποκλειστικὰ σχεδόν νεολιθικῶν. Γιὰ τὴν ἔκταση τοῦ οἰκισμοῦ δὲν δίνονται στοιχεῖα. Οἱ ἐπιχώσεις τῆς α' ἀνασκαφικῆς περιόδου ἀνάγονται στὸ τέλος τῆς MN. Δὲν ἀντιπροσωπεύεται γραπτὴ κεραμικὴ. Δὲν ἀναφέρεται χρονικὸς δρίζοντας γιὰ τὶς ἐπιχώσεις τῶν ἄλλων ἀνασκαφικῶν περιόδων. Ἀναφέρεται, ωστόσο, ὅτι μάλλον δὲν ἀναμένεται AN, ὅτι ὁ οἰκισμὸς ἔχει ἐνιαία πολιτιστικὴ φάση καὶ ὅτι, γενικά, ἀντιπροσωπεύεται ἡ MN καὶ ἡ NN περίοδος. Ἡ χρήση τῶν πασσάλων μὲ στοιβαχτὸ ἀνάμεσά τους πηλό, χωρὶς τὴν χρήση κλαδιῶν, καὶ ἡ χρήση κονιαμάτων, εἶναι ὁ μόνος τρόπος τοιχοποίίας ποὺ ἐντοπίστηκε. Ἐντοπίστηκαν καὶ χῶροι μὲ ἀποκλειστική, μάλλον, ἀποθηκευτικὴ χρήση, δηλαδὴ λάκκοι μὲ ἐπένδυση πηλοῦ (πρβλ. Προσκυνητές). Βρέθηκαν τρία «κωνικὰ καὶ συμπαγή» πήλινα ἀντικείμενα, ἀπὸ αὐτὰ ποὺ χαρακτηρίζονται ως κέρατα καθοσιώσεως ἢ καὶ κρατευτές, σὲ χῶρο μὲ πασσαλόπηκτο τοῖχο καὶ μέσα σὲ λακκοειδὴ κατασκευή. Ἐντοπίστηκε ἡ χρήση «θερμικῆς κατασκευῆς» (πρβλ. Divostin, Δήμητρα), δηλαδὴ πλατφόρμας μὲ τελικὴ ἐπίστρωση λεπτοῦ στρώματος πυρίμαχου ἀσβεστοκονιάματος. Τὰ πήλινα ἀντικείμενα ποὺ ἀναφέρθηκαν βρέθηκαν μέσα στὴν κατασκευὴ αὐτῆς.

3. Μικρὸς Βοννί Σαμοθράκης

Στὴν Σαμοθράκη διενεργεῖ κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια ἀνασκαφικὲς καὶ ἐπιφανειακὲς ἔρευνες, ἀλλὰ καὶ ἐθνοαρχαιολογικές, ὁ Δ. Μάτσας.

Μέχρι τώρα δὲν ἔχει δημοσιευθεῖ συστηματικὸς κατάλογος θέσεων. Ἀναφέρεται ἡ ἀνασκαφή, σὲ ἔκταση 16 τ.μ., ἐπιχώσεων πολὺ μεγάλου πάχους (7 μ.) τοῦ τέλους τῆς NN καὶ τῆς ΠΕΧ, ποὺ συνιστοῦν μία σημαντικότατη καὶ ἀδιατάρακτη ἀκολουθία, τῆς ὁποίας ἡ δημοσίευση θὰ

πρέπει νά άναμένεται μὲ μεγάλο ένδιαφέρον (Μάτσας 1987). Άναφέρεται δτὶ ἔχουν γίνει καὶ ραδιοχρονολογήσεις.

Ἐντελῶς πρόσφατα δημοσιεύονται ἐπιφανειακὰ εὑρήματα καὶ ἴδιαίτερα λιθοτεχνίες ἀπὸ τὸν προϊστορικὸ οἰκισμὸ Λεπτῆς Ὀρεστιάδας (Φιλιππάκη-Φάκλαρης 1991), ἐνῷ ὁ Εὔστρατος (1991) ἀναφέρεται στὰ προβλήματα τοῦ ὄρισμοῦ τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Παραδημῆς, προτείνοντας, μὲ συγκεκριμένα παραδείγματα, δτὶ ἡ πειραματικὴ ἀρχαιολογία καὶ ἡ ἔθνολογία μποροῦν νά προσφέρουν ἐναλλακτικὲς ὑποθέσεις γιὰ τὰ προβλήματα αὐτά.

III. ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

1. Βασιλικὰ

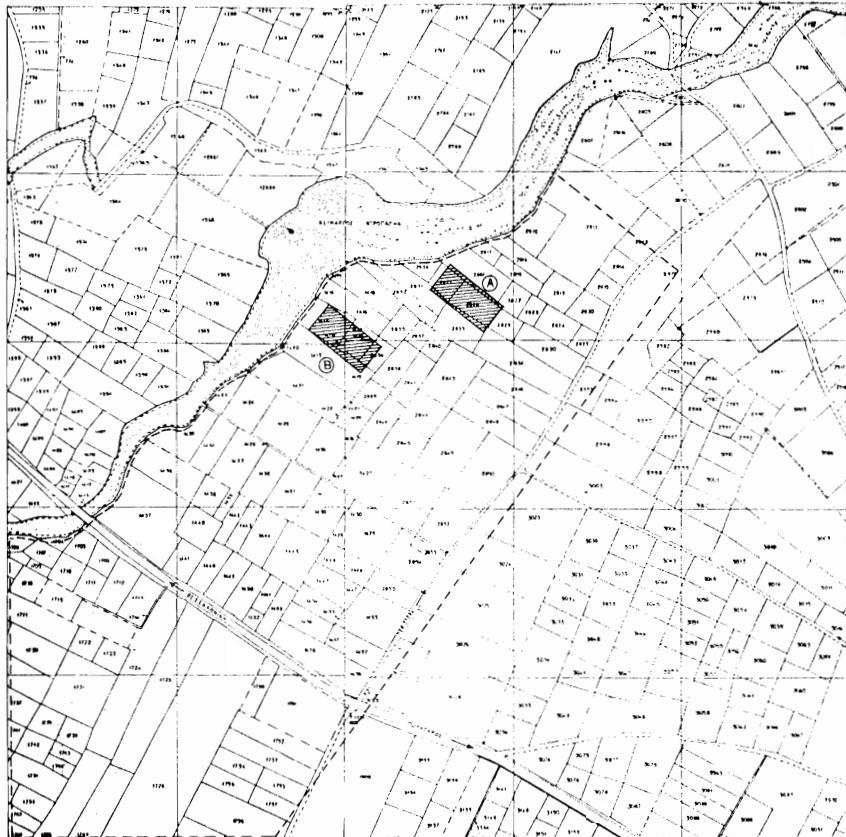
Μετὰ τὴν τελικὴ δημοσίευση, μὲ τὶς συνθῆκες καὶ τὶς δυνατότητες τοῦ 1984, τῶν δύο ἀνασκαφικῶν τομῶν (Γραμμένος 1984), ἡ προώθηση τῆς ἔρευνας ἔγινε πρὸς τὶς ἔξῆς κατευθύνσεις: 1. Ἀνατέθηκε ἡ μελέτη τοῦ συνόλου τοῦ παλαιοζωολογικοῦ ὄντος στὴν Εὐτυχία Γιαννούλη. 2. Τῶν ὀστέινων ἐργαλείων στὴν Ροζαλία Χριστίδου. 3. Ἐγινε γεωμαγνητικὴ διασκόπηση τὸ καλοκαίρι τοῦ 1990 στὸ πλαίσιο μεγάλου προγράμματος μὲ μεθοδολογικοὺς στόχους τοῦ ἐπίκ. καθηγητῆ τῆς Ἐφαρμοσμένης Γεωφυσικῆς τοῦ Α.Π.Θ. Γρηγόρη Τσόκα. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας αὐτῆς θὰ ἀναφερθοῦν ἐδῶ γιὰ πρώτη φορά (Σχεδ. 1 καὶ 2).

Προτιμήθηκε ὁ οἰκισμὸς τῶν Βασιλικῶν ἀντὶ τῆς Θέρμης, γιατί, καὶ κυρίως πρὸς τὸ Β τμῆμα του, δὲν περνοῦν ἡλεκτροφόρα καλώδια. Ἐρευνήθηκαν δύο δρθυγώνιες περιοχὲς μὲ ἐμβαδὸν 3.200 τ.μ. ἡ κάθε μία (Α καὶ Β) καὶ τὰ δεδομένα ποὺ προέκυψαν δείχνουν δτὶ στὶς περιοχὲς αὐτὲς ὑπάρχουν ἐπιχώσεις, στὶς ὁποῖες διατηροῦνται οἰκιστικὰ λείψανα. Ἔτσι ἐπιβεβαιώνονται τὰ συμπεράσματα τῆς ἐπιφανειακῆς ἔρευνας; (διαφορὰ χρώματος τοῦ χώματος, ἐπιφανειακὰ εὑρήματα) καὶ οἱ διαπιστώσεις γιὰ τὴν μεγάλη ἔκταση τοῦ οἰκισμοῦ (Γραμμένος 1984, 1987). Εἶναι ἐνδεχόμενο νά συνεχισθεῖ ἡ ἔρευνα καὶ πρὸς τὰ ἀκρότατα πρὸς Β ὅρια τοῦ οἰκισμοῦ, τὰ ὅποια είχαν διασθεῖ μὲ τὰ ἵδια ἐπιφανειακὰ κριτήρια, ἡ καὶ ἔξω ἀπὸ αὐτά, καὶ τὰ συμπεράσματα, ὅπως εἶναι εὐνόητο, θὰ είναι πολὺ ἐνδιαφέροντα. Ἡ ἔκθεση τοῦ Τσόκα ἔχει ώς ἔξῆς:

«Στὴν περιοχὴ Α ἐντοπίζονται δύο θετικές, ἔντονες ἀνωμαλίες στὶς συντεταγμένες 13N-15E καὶ 9N-53E. Οἱ ἀνωμαλίες αὐτὲς δφείλονται σὲ δομὲς ὑψηλῆς μαγνητικῆς ἐπιδεικτικότητας, σὲ βάθος περίπου 1 μ. Πιθανὰ εἶναι ἡ μαγνητικὴ ἀπόκριση φούρνων ἡ φάσεων καταστροφῆς μὲ ἔντονη καύση. Ἰδιαίτερα ἡ ἀνωμαλία στὴ θέση 13N-15E φαίνεται δτὶ δριοθετεῖται σαφῶς, πράγμα ποὺ ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα δτὶ περιβάλλεται ἀπὸ κάποιο κτίσμα.

Στὸν χάρτη τῆς περιοχῆς Α παρουσιάζονται καὶ ἄλλες ἀνωμαλίες, δπως γιὰ παράδειγμα στὴ θέση 13N-32E, 3N-42E, κ.α.π. Γιὰ τὶς ἀνωμαλίες αὐτὲς δὲν μπορεῖ νὰ δοθεῖ σαφῆς ἐξήγηση παρὰ μόνο ὕστερα ἀπὸ συνεργασία μὲ τὸν ὑπεύθυνο ἀρχαιολόγο καὶ ἴσως κάποιο μελλοντικὸ ἀνασκαφικὸ σκάμμα.

ΝΕΟΛΙΘΙΚΟΣ ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΒΑΣΙΛΙΚΑ C

ΤΟΜΕΣ ΓΕΩΜΑΓΝΗΤΙΚΗΣ ΔΙΑΣΚΟΠΗΣ

— — — ΟΡΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ

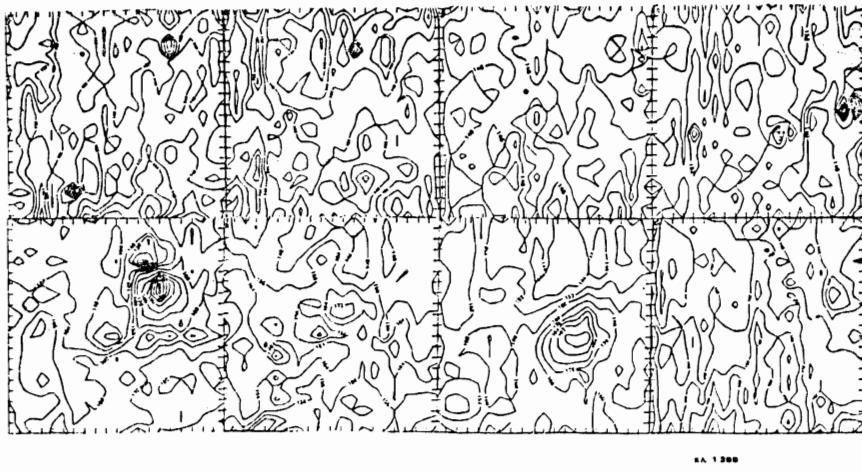
0 100 200 μ

Σχ. 1.

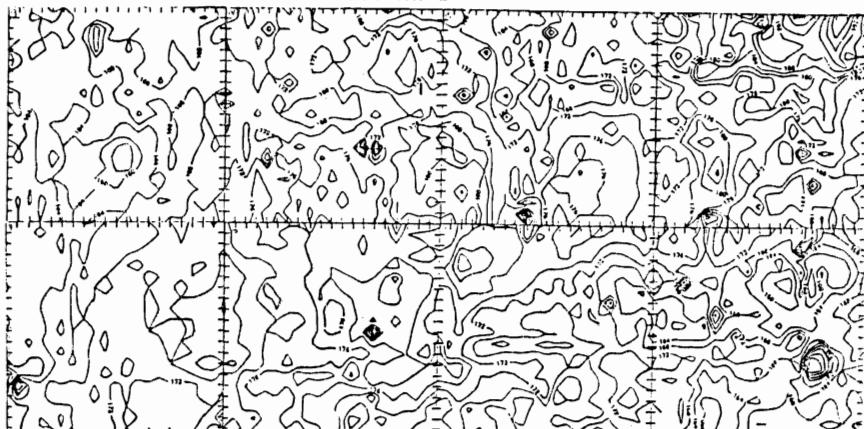
Ο χάρτης τῆς περιοχῆς Β παρουσιάζει μία ἔκδηλη ἀνωμαλία στὴ θέση 8N-75E. Τὸ σημαντικὸ στοιχεῖο τοῦ χάρτη αὐτοῦ εἶναι ἡ ἐμφάνιση μιᾶς

δλόκληρης περιοχής μὲ διαφορετικὸ ύπόβαθρο, πράγμα ποὺ ἵσως σημαίνει δριοθέτηση κάποιας μεγάλης δομῆς. Γραμμικὰ φαινόμενα τοῦ χάρτη ἵσως σημαίνουν αὐλάκια (τάφρους) ἢ δρόμους. Καὶ πάλι δύως, ἢ σωστὴ ἀπό-

ΠΕΡΙΟΧΗ Α

ΠΕΡΙΟΧΗ Β

Σχ. 2.

δοση ὅλων τῶν πληροφοριῶν ποὺ μᾶς παρέχει ὁ χάρτης εἶναι θέμα συνεργασίας μὲ τὸν ὑπεύθυνο ἀρχαιολόγο (Ιανουάριος 1991), Γρηγόρης Τσόκας».

β. Ὁλοκληρώθηκε καὶ ἐγκρίθηκε μεταπτυχιακὴ ἔργασία (Κυριακίδου 1991) μὲ θέμα τὴν λιθοτεχνία τῶν φάσεων III καὶ IV τῶν Βασιλικῶν. Τόσο ἡ ἔργασία αὐτή, ὅσο καὶ μιὰ ἀνάλογη γιὰ τὸ ὑλικὸ τῆς Θέρμης (βλ. ἐδῶ σ. 237), ἔχουν ὑπόψη τους τὴν σύγχρονη προβληματικὴ γιὰ τὸ θέμα, τὴν ἐξειδικευμένη γιὰ τὴν νεολιθικὴ ἐποχὴ, ποὺ σχετίζεται βέβαια ἰδιαίτερα μὲ τὴν ἐμπειρικὴ καὶ θεωρητικὴ ἔρευνα στὴν Γαλλία, ἡ ὥποια, ὅπως εἶναι γνωστό, ἔχει πολὺ μεγάλη παράδοση. Πολὺ συνοπτικά, τὰ βασικὰ σημεῖα τῆς ἔργασίας αὐτῆς εἶναι τὰ ἔξῆς:

Τὸ σύνολο σχεδὸν τοῦ ὑλικοῦ προέρχεται ἀπὸ τὸ ἐντοπισμένο λατομεῖο (Γραμμένος 1984). Ἡ ἐπεξεργασία (ἀπολέπιση) τῶν μπλὸκ καὶ τῶν χαλικιῶν τῶν πετρωμάτων γινόταν στὴν θέση τοῦ οἰκισμοῦ γιὰ τὸν οἰκισμό. Κατὰ τὴν φάση III δίδεται περισσότερη ἔμφαση στοὺς πυρῆνες γιὰ φολίδες καὶ λεπίδες, ἐνῶ στὴν φάση IV στοὺς πυρῆνες γιὰ μικρὲς λεπίδες καὶ ἐπομένως οἱ ἀπαιτήσεις γιὰ προϊόντα πιὸ στενά, πιὸ κοντὰ καὶ λεπτά, εἶναι μεγαλύτερες. Οἱ τεχνικὲς τῆς ἀπολέπισης τῶν πυρῆνων εἶναι ἡ κρούση καὶ δχι ἡ πίεση. Τὰ ἐργαλεῖα μὲ τὸ γυάλισμα δρεπανιοῦ εἶναι συχνότερα στὴν φάση IV. Ἐνδεχομένως δηλαδὴ στὴν φάση III ἡ διατροφὴ στηριζόταν περισσότερο στὸ κρέας (ἔχουμε καὶ περισσότερα ἔστρα) καὶ στὴν IV περισσότερο στὰ φυτά. Ἐνδεχομένως στὴν φάση IV τὸ αὐξημένο ποσοστὸ τῶν ἐργαλείων διάτρησης καὶ αἰχμῶν, νὰ δηλώνει ὅτι τὸ κυνήγι μπορεῖ νὰ ἔπαιξε κάποιο ρόλο στὴν ζωὴ τοῦ οἰκισμοῦ. Ἱσως στὴν τομῇ γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ στρωματογραφικοῦ κενοῦ (Τ.Σ.Κ.) ὑπῆρχε ὑπαίθριο ἐργαστήριο λιθοτεχνίας.

Φυσικὸ εἶναι, τὰ συμπεράσματα αὐτὰ νὰ ἐνδιαφέρουν καὶ τὴν παλαιοζωολογικὴ ἔρευνα (περισυλλογὴ παλαιοβιτανολογικοῦ ὑλικοῦ δυστυχῶς καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν θέλησή μου δὲν ἔχει γίνει). Μὲ βάση τὰ μέχρι σήμερα δεδομένα, δχι δηλαδὴ τὰ τῆς Γιαννούλη ποὺ ἀναμένονται, ἀλλὰ τὶς ταυτίσεις ποὺ ἔχει κάνει ὁ Κουφός (Γραμμένος 1984), δὲν εἶναι μάλλον δυνατὸ νὰ ἔξαχθοῦν κάποια συμπεράσματα.

2. Θέρμη B

Στὴν θέση αὐτὴ ἔχουν γίνει ἀνασκαφὲς κατὰ τὸ 1987 (Γραμμένος 1991α) καὶ κατὰ τὸ 1989 (Γραμμένος 1991β). Οἱ ἀνασκαφικὲς αὐτές ἔρευνες γίνονται μὲ ἀφορμὴ τὴν ἐγκριση ὥρισματος τῶν ἀδειῶν, δὲν ἔχουν δηλαδὴ συστηματικὸ χαρακτήρα. Ἡ συνέχιση δηλαδὴ τῆς ἔρευνας σὲ σημεῖα ἐκτὸς τῶν δύο ἀγροτεμαχίων ποὺ ἐλέγχθηκαν θὰ συνεχισθεῖ στὸ μέλλον μὲ γνώμονα τὶς σωστικὲς ἀνάγκες ποὺ θὰ προκύψουν, ἀν καὶ ἡ θέση ἔξαιρέθηκε ἀπὸ τὴν ἐπέκταση τῆς Κοινότητας Θέρμης καὶ, τουλάχιστον τύποις, χαρακτηρίστηκε ως ἀρχαιολογικὸ πάρκο. Μὲ τὸν ἔλεγχο μάλιστα τῶν οἰκοδομικῶν ἀδειῶν ἔχουν μειωθεῖ τὰ δρι α τοῦ οἰκισμοῦ ποὺ ἀρχικὰ ὑπολογίσαμε

κατά δύο άγροτεμάχια πρὸς Α τοῦ οἰκισμοῦ (Γραμμένος 1991a), τὰ ὑπ' ἄρ. 446 καὶ 448. Οἱ προκαταρκτικὲς δημοσιεύσεις εἶναι πλήρεις ἀπὸ πλευρᾶς συμμετοχῆς εἰδικῶν, ἐνῶ, ἀν καὶ ἔχουν πληρότητα ἀπὸ πλευρᾶς παράθεσης τῶν δεδομένων ποὺ προέκυψαν, πλήρεις θὰ πρέπει νὰ θεωρηθοῦν στὸ μέλλον: ἀρχιτεκτονική, Μ. Παππᾶ, δ.δ. στὸ Α.Π.Θ., κεραμική, Ν. Οδρεμ-Κώτσου, μεταπτυχιακὸ στὸ Α.Π.Θ., παλαιοζωολογικὸ ὄλικό, Εὐτυχία Γιαννούλη, Τμῆμα Ἀρχαιολογίας τοῦ Κέμπριτζ, λιθοτεχνίες, Κατερίνα Σκουρτοπούλου, μεταπτυχιακὸ στὸ Α.Π.Θ., μαλακολογικὸ ὄλικό, Γιᾶργος Συρίδης, λέκτορας στὸ Α.Π.Θ., παλαιοβοτανολογικὸ ὄλικό, Τάνια Βαλαμώτη, δ.δ. στὸ Τμῆμα Ἀρχαιολογίας τοῦ Σέφιλντ, διστέινα ἐργαλεῖα, Ροζαλία Χριστίδου, δ.δ. στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Παρισιοῦ.

Ἐδῶ θὰ προσπαθήσω νὰ ἐκθέσω ἀπλῶς κάποιες παρατηρήσεις καὶ συγκριτικὰ συμπεράσματα (βλ. καὶ Γραμμένος 1990):

Ἄντιπροσωπεύεται ἡ φάση Βασιλικὰ III. Τὰ σπίτια θὰ πρέπει νὰ ἥταν δρθογώνια καὶ ἡ τοιχοδομία μὲ δόλα τὰ μέχρι σήμερα γνωστὰ ὄλικὰ (λίθοι γιὰ ὑποδομή, πλίνθοι γιὰ ἀνωδομή, πασσαλόπηξη καὶ πλέγμα μὲ κλαδιά ἐπιχρισμένο μὲ πηλό). Τὸ νεότερο στοιχεῖο εἶναι ὅτι ἐντοπίστηκαν μεγάλα σὲ ἔκταση λιθόστρωτα, τὰ δόποια θὰ πρέπει νὰ ἥταν ἐργαστηριακοὶ χῶροι κοινόχρηστοι. Ἡ κεραμικὴ παρουσιάζει ἀπόλυτες διμοιότητες μὲ τῶν Βασιλικῶν (III), ἀλλὰ ἡ μελλοντικὴ ἀνάλυση τῶν μικροδιαφορῶν (ποσοστιαίων, μοτίβων, ἀγγειολογίου) θὰ πρέπει νὰ παρουσιάζει ἔξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ θέμα τῆς διαφοροποίησης τῆς κεραμικῆς στὸν χῶρο, ἀλλὰ καὶ ἄλλων ὄλικῶν, ἀπὸ οἰκισμοὺς ποὺ ἀπέχουν μεταξύ τους ἐλάχιστα, στὴν προκειμένη περίπτωση 6 χλμ. σὲ εὐθεία γραμμῇ. Καὶ ἀπὸ τὴν Θέρμη πάντως παραθέτονται ἴδιοι μὲ τῶν Βασιλικῶν πίνακες (ἀριθμημένες κεραμικὲς κατηγορίες, ἀριθμὸς δστράκων, βάρος, κυβικὰ ἀνασκαμμένου χώρου).

Τὰ βασικὰ συμπεράσματα μελέτης τῶν λιθοτεχνιῶν (ἡ μελέτη τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου τοῦ 1989 εἶναι ἐν ἔξελιξει) εἶναι τὰ ἔξῆς: Καὶ ἐδῶ ἡ πρώτη ὅλη προέρχεται ἀπὸ τὸ ἴδιο λατομεῖο ποὺ ἀναφέραμε (ἀπόσταση σὲ εὐθεία γραμμῇ 12 χλμ.), ἐνῶ τοῦ χαλαζίᾳ ἀπὸ τὴν εὐρύτερη περιοχή. Μοναδικὴ πρώτη ὅλη μὴ τοπικῆς προελεύσεως εἶναι ὁ δψιανὸς (3 ὁς 4 κομμάτια). Εἶναι ὀναγκαία ἡ ὀνάλυση γιὰ τὴν προέλευσή του. Ὁπτικὰ φαίνεται ὅτι εἶναι μηλιακός. Εἶναι μεγαλύτερη ποσοτικὰ ἡ χρήση χαλαζία σὲ σχέση μὲ τὰ Βασιλικά. Διαπιστώνεται, ἐπίσης, ἡ εὔλογη σπατάλη πρώτης ὅλης. Θὰ ἥθελα νὰ τονίσω ἐδῶ ὅτι στὴν ἀνασκαφὴ αὐτὴ ὅλο τὸ ὄλικὸ ποὺ δὲν εἶναι πρώτη ὅλη, δηλαδὴ τὸ ἐργαλειακὸ ὄλικό, περιλαμβάνεται στὸν κατάλογο τῶν μικροαντικειμένων τῆς ἀνασκαφῆς, συνοδεύεται δηλαδὴ ἀπὸ συντεταγμένες, κάτι ποὺ ἡ ἔρευνα τῆς λιθοτεχνίας θεωρεῖ πλέον ἀπαραίτητο. Τὰ ὑπόλοιπα μικροαντικείμενα τῆς λιθοτεχνίας, ποὺ δὲν εἶναι ἀπὸ πυριτόλιθο, θὰ μελετηθοῦν ἀπὸ τὴν ἴδια μελετήτρια, ἐνῷ τῆς διστο-

χνίας και τῆς διστρεοτεχνίας ἀπὸ τὴν Ροζαλία Χριστίδου.

‘Η παλαιοζωολογική ἀνάλυση καὶ τῶν δύο ἀνασκαφικῶν περιόδων εἶναι πλήρης (προκαταρκτική), ἐνῶ τοῦ παλαιοβοτανολογικοῦ ὑλικοῦ ἔχει δόλοκληρωθεῖ κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς (μελετήτρια Τάνια Βαλαμώτη). Οἱ ποσοστιαῖς ἀναλογίες τῆς παλαιοζωολογικῆς ἀνάλυσης παραμένουν σχεδὸν οἱ ἴδιες, μὲ ἔξαρτη τὰ ὑψηλὰ ποσοστὰ τοῦ σκύλου καὶ τὰ ἀνύπαρκτα σχεδὸν τῶν ζώων κυνηγιοῦ. Ἐκ προοιμίου σημαντικὸ εἶναι τὸ γεγονός ὅτι τὸ παλαιοζωολογικὸ ὑλικὸ ἐνδεχουμένως νὰ προσδιορίσει τὴν χρήση τῶν κοινόχρηστων χαλικόστρων δαπέδων. Ἡ περιουσλλογὴ τοῦ παλαιοβοτανολογικοῦ ὑλικοῦ εἶναι δειγματοληπτική, προέρχεται δηλαδὴ ἀπὸ σημεῖα τῶν ἐπιχώσεων ποὺ ὑπόσχονται κατὰ τεκμήριο μεγάλες συσσωρεύσεις σπόρων. Δὲν διαπιστώνονται οὐσιώδεις διαφορὲς ὡς πρὸς τὶς ποσοστιαῖς ἀναλογίες.

‘Αλλὰ στὴν Κεντρικὴ Μακεδονία ἔγινε ἀκόμη μία ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, πάντα σωστική, στὸν οἰκισμὸ τῆς Σεβαστῆς τοῦ Ν. Πιερίας (Γραμμένος 1984, Σουέρεφ 1986, 1990), ἡ ὁποία ὅμως, ἀν καὶ ἀναπτύχθηκε σὲ 11 τομές, δὲν προσκόμισε τὰ ἀναμενόμενα, γιατί, κυρίως, οἱ ἐπιχώσεις ἦταν ἐλάχιστες, περίπου 0,30 μ. “Αν καὶ ὅ ἀνασκαφέας δὲν ἀναφέρει κάποια γεωαρχαιολογικὴ ἄποψη, φαίνεται, τὸ ἐλάχιστο ὑψός αὐτῶν τῶν ἐπιχώσεων, νὰ μὴ δικαιολογεῖται μόνο ἀπὸ τὴν πρὸς Β κατωφέρεια, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν μικρὴ διάρκεια τῆς κατοίκησης τοῦ οἰκισμοῦ. Ἀπὸ τὴν παρατιθέμενη φωτογραφημένη κεραμικὴ δὲν φαίνεται νὰ ὑπόρχουν χαρακτηριστικὰ δείγματα ποὺ νὰ δικαιολογοῦν καὶ παρουσία φάσεων τῆς ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ. Ἡ ἀναφερόμενη ὡς ἀμαυρόχρωμη κεραμικὴ δὲν διευκρινίζεται περαιτέρω καὶ βέβαια δ ὅρος δὲν ἰσχύει γιὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ. Γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ δὲν προέκυψε κανένα στοιχεῖο.

3. Ἐπιφανειακὲς ἔρευνες

‘Η ἐπιφανειακὴ ἔρευνα, μὴ συστηματική, ἐκτός, ὅπως εἴπαμε, ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Ἀσσήρου, ἔχει κομίσει στὴν ἔρευνα ἀρκετὰ νεότερα στοιχεῖα: ‘Αγ. Παρασκευὴ Γαλάτιστας, Μεταλλικὸ Κιλκίς, περιοχὴ Πεδινοῦ Κιλκίς (Σαββοπούλου 1985), Μακρύγιαλος Πιερίας. Οἱ οἰκισμοὶ αὐτοὶ θὰ περιληφθοῦν στὸν νέο κατάλογο τῶν προϊστορικῶν θέσεων τῆς Κεντρικῆς Μακεδονίας ποὺ ἔτοιμάζεται (Γραμμένος-Μπέσιος). ‘Αλλὰ καὶ ἡ ἐπιφανειακὴ ἔρευνα τοῦ Τομέα τῆς Ἀρχαιολογίας τοῦ Α.Π.Θ. πρόσθεσε μία νεολιθικὴ θέση στὴν περιοχὴ τῆς Ἀσσήρου, τεράστια σὲ ἕκταση, γύρω στὰ 450 στρ., μὲ ἀποκλειστικὰ νεολιθικὲς ἐπιχώσεις (πρόσφατα Κωτσάκης 1990). ‘Η ἔρευνα αὐτὴ διεξάγεται ἀπὸ τοὺς καθηγητές τῆς προϊστορικῆς ἀρχαιολογίας τοῦ Τομέα τῆς ἀρχαιολογίας τοῦ Α.Π.Θ., Ἀνδρέου καὶ Κωτσάκη, μὲ τὴν συνεργασία διαφόρων εἰδικῶν καὶ φοιτητῶν, εἶναι διαχρονικὴ

και ἐφαρμόζει τὶς σύγχρονες τεχνικές, μεθόδους καὶ ἀπόψεις γιὰ τὸ εἶδος αὐτὸ τῆς ἔρευνας.

Ἡ Ρωμιοπούλου δημοσιεύει κεραμικὴ ἀπὸ τὸν προϊστορικὸ οἰκισμὸ τῆς Σταυρούπολης Θεσσαλονίκης (Γραμμένος 1984), κεραμικὴ ποὺ παρουσιάζει ἄμεση συγγένεια μὲ τῶν Βασιλικῶν (Ρωμιοπούλου 1989, 200-202) καὶ ἀνήκει σὲ προδιμηνιακὲς φάσεις.

Κατὰ τὰ φαινόμενα, ὁ φερόμενος καὶ ὡς νεολιθικὸς οἰκισμὸς τῆς Τούμπας Θεσσαλονίκης (ἢ Τούμπα Ἐμπειρίκου, ἢ Προφήτης Ἡλίας, Γραμμένος 1984), θὰ πρέπει νὰ ἔξαιρεθεῖ ἀπὸ τὶς νεολιθικὲς θέσεις, ἀφοῦ στὶς ἐκεῖ ἀνασκαφὲς τοῦ Τομέα Ἀρχαιολογίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Α.Π.Θ. δὲν ἔχει βρεθεῖ οὔτε ἔνα νεολιθικὸ ὅστρακο (προκαταρκτικὲς ἀνακοινώσεις στὸ ΑΕΜΘ, στὸ Ἐγνατία κ.ἄ.). Τὸ λάθος ξεκίνησε ἀπὸ τὴν ἐπιφανειακὴν κεραμικὴν ποὺ εἶχε παραθέσει ὁ French.

Στὸν κατάλογο, ὧστόσο, τῶν νεολιθικῶν θέσεων θὰ μποροῦσε νὰ προστεθεῖ μία ἀκόμη, ἡ ὁποία δημοσιεύεται τὴν θέση Ν. Χαλκηδών, ἡ ὁποία, δῆμος μὲ πληροφόρησε ὁ Παῦλος Χρυσοστόμου, ἀρχαιολόγος τῆς ΙΖ' Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων, ἔχει ίσοπεδωθεῖ, μάλλον, ἥδη κατὰ τὸν Α' Παιγκόσμιο Πόλεμο καί, πάντως, σήμερα δὲν ὑπόρχει κανένα τῆς ἔχνος. Ὁ French δὲν ἀναφέρει «περιγραφὴ» καὶ «τοπογραφία» τῆς θέσης καί, φυσικά, δὲν παραθέτει ἐπιφανειακὴν κεραμικὴν. Κατὰ τὴν ἐκπόνηση τοῦ καταλόγου τῶν νεολιθικῶν θέσεων (Γραμμένος 1984), ἐπειδή, ἀπὸ παράλειψη, δὲν ἔλαβα ὑπόψη μου τὰ δύο ὅστρακα ὃν Rey ἀναφέρει γιὰ τὸν οἰκισμὸ αὐτὸ (βιβλ. στὸ French 1967), δὲν τὸν θεώρησα ὡς νεολιθικὴ θέση. Συγκεκριμένα ὁ Rey εἰκονίζει εἰδώλιο, τὸ ὁποῖο παραλληλίζει μὲ ἀνάλογο νεολιθικὸ τοῦ Σέσκλου καὶ ἔνα ὅστρακο μαῦρο ἐπὶ ἔρυθροῦ. Ἀλλὰ εἰκονίζει καὶ περίαπτο πήλινο μὲ δύο δπές, ἀνάλογο μὲ τὰ χρυσὰ τῆς Ἀραβησσοῦ (Γραμμένος 1884). Ἀπὸ τὰ λίθινα ἐργαλεῖα ποὺ παραθέτει σχεδιασμένα ὁ Rey, ἐκεῖνο μὲ τὴν δόδοντωτὴ ἀκμὴ ἐνδεχομένως ἀνήκει στὴν ΠΕΧ, ἐνῶ ἀπὸ τὴν τραπεζοειδὴ διαμόρφωση τοῦ οἰκισμοῦ (δημοσιεύεται φωτογραφία) θὰ μπορούσαμε νὰ θεωρήσουμε ὅτι ἀντιπροσωπευόταν καὶ ἡ ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ. Τὸ εἰδώλιο κουκουβάγιας (;) (τὸ ἐρωτηματικὸ ἥδη εἶναι τοῦ Rey) εἶναι μάλλον ἀδιάγνωστο. Πάντως τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ ἀπὸ τὴν Ν. Χαλκηδόνα δὲν ἀνευρίσκονται στὴν ἀποθήκη τῶν προϊστορικῶν τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης.

IV. ΔΥΤΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

1. Ἐπιφανειακὲς καὶ ἀνασκαφικὲς ἔρευνες ὅτην περιοχὴ Πέλλας-Γιανιτσῶν

Μιὰ πρότη νύξη γιὰ νεότερες ἐπιφανειακὲς ἔρευνες στὴν περιοχή, ποὺ δδήγησαν στὸν ἐντοπισμὸ καὶ νεολιθικῶν θέσεων, χωρὶς νὰ ἀναφέρονται πολλὰ στοιχεῖα, κάνει δὲ Παῦλος Χρυσοστόμου. Οἱ θέσεις αὐτὲς εἶναι οἱ ἔξης (1990, Σχ. 1): Μάνδαλο, Δροσερό, Πλαγιάρι, Κύρρος ἢ Ἀραβῆσσος (1990, 208), Ἀμπελιές, Δαμιανό, Γιανιτσά Α, Ἀρχοντικό, Ἀγροσυκιά, Λεπτοκαρύά, Χαλκηδόνα, Κουφάλια Α, Κουφάλια Β, Βαλτοχώρι, Εύρωπος Α, Εύρωπος Β. Οἱ θέσεις ἀπὸ Κουφάλια Α κ.ἔξ. εἶναι ἥδη γνωστὲς ἀπὸ τὸν κατάλογο τοῦ French. Τὸν κατάλογο αὐτὸν ἐνημέρωσε ὁ Πανίκος Χρυσοστόμου μὲ νεότερες ἐπιφανειακὲς ἔρευνες (1990). Προστέθηκαν δηλαδὴ οἱ ἔξης θέσεις: Γιανιτσά Β, Ἀσβεσταριό, Παραλίμνη. Ἀπὸ τοὺς οἰκισμοὺς αὐτοὺς προέρχεται, ἐκτὸς βέβαια ἀπὸ τὴν ἐπιφανειακὴ κεραμική, μία ἀξιολογότατη καὶ τεράστια ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ σειρὰ ἀπὸ εἰδώλια τῆς NN, τὴν δόπια διαπραγματεύτηκε ὁ ἔρευνητής αὐτὸς σὲ μεταπυχιακὴ ἔργασία. Τὰ εἰδώλια αὐτὰ παρουσιάζουν μία ἔντονη τοπικὴ ίδιαιτερότητα, δπωτσδήποτε δύμας παρουσιάζουν δύμοιότητες μὲ τὰ ἀνάλογα γνωστὰ ἀπὸ τὴν Κεντρικὴ Μακεδονία καὶ βέβαια ἐντάσσονται φυσιολογικὰ στὰ ἀνάλογα ἀντίστοιχα τοῦ νότιου τμήματος τοῦ πολιτισμοῦ Vinča (Anza). Ἀλλο σημαντικότατο πόρισμα τῶν ἔρευνῶν αὐτῶν εἶναι δτὶ στὸν οἰκισμὸ Γιανιτσά Β, στὸν δρόμο Θεσσαλονίκης-Γιανιτσῶν, ἐντοπίστηκαν ἐπιχώσεις τῆς AN καὶ NN καὶ παρουσιάζουν, ὅπως δείχνουν τὰ ἀποτελέσματα ἀπὸ τὶς πρᾶτες ἀνασκαφικὲς ἔρευνες, ἐντυπωσιακὲς ἀντιστοιχίες μὲ τὴν N. Νικομήδεια καὶ μὲ τὴν Anza. Ὁ οἰκισμὸς αὐτὸς ἔχει μεγάλη ἔκταση, περίπου 100 στρ., ἀλλά, δυστυχῶς, ἀπλώνεται στὴν ἥδη οἰκοδομημένη «Παλιὰ Ἀγορά» τῶν Γιανιτσῶν. Ἀλλὰ στὸν οἰκισμὸ αὐτὸν ἀνασκάφτηκαν καὶ MN ἐπιχώσεις, χωρὶς δύμας νὰ προκύψουν κάποια διευκρινιστικὰ στοιχεῖα. Ἀντίθετα, ἀπὸ τὶς ἐπιχώσεις τῆς NN, προέκυψαν, ὡς πρὸς τὴν κεραμική, ἀμεσες θεσσαλικές ἀντιστοιχίες, οἱ δόπιες δὲν ὑπάρχουν στὰ Βασιλικὰ καὶ στὴν Θέρμη: γραφίτης σὲ μελανό, καστανὸ σὲ καφέ, μαῦρο σὲ πορτοκαλόχρουν-έρυθρο (black on red), καφὲ σὲ ἔρυθρο, μαῦρο σὲ ωχρόλευκο (οἱ γνωστὲς μιμήσεις κλασικοῦ Διμηνίου). Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ δύμως δὲν ὑπάρχει ἡ κατηγορία 30 τῶν Βασιλικῶν, οἱ θεσσαλικὲς ἀντιστοιχίες τῆς δόπιας ἔχουν ἀναφερθεῖ (Γραμμένος 1984). Ὅπως εἶναι γνωστό, στὰ Βασιλικὰ δὲν βρέθηκε καθόλου κεραμικὴ μὲ γραφίτη. Φαίνεται δηλαδὴ δτὶ, ὡς πρὸς τὴν κεραμική, οἱ ἀντιστοιχίες μεταξὺ π.χ. Anza, Γιανιτσῶν Β, N. Νικομήδειας, βόρειας Θεσσαλίας, εἶναι περισσότερο δύμοιογενεῖς. Ἀπὸ τὴν σημαντικὴ γιὰ τὴν ἔρευνα ἀνασκαφὴ αὐτή, σχετικὰ μὲ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ

δὲν ἔχουν προκύψει στοιχεῖα, ἐνῶ γιὰ δόλα τὰ ἄλλα ύλικὰ εἶναι νωρὶς ἀ-
κόμη γιὰ εἰδικὲς προκαταρκτικὲς μελέτες.

**2. Ἐπιφανειακὲς καὶ ἀνασκαφικὲς ἔρευνες στὴν περιοχὴν Κίταινη Λίμνης
(Σαρὸς Γκιόλ) Κοζάνης**

Ἡ περιοχὴ αὐτὴ παρουσιάζει ἔξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον, ἀφοῦ, στὴν μι-
κρή της σχετικὰ ἔκταση (35 τ.χ.), ἔχουν ἥδη ἐντοπισθεῖ 13 θέσεις ποὺ ἔχουν
ὅλες νεολιθικὴ κατοίκηση καὶ μάλιστα, πολλὲς ἀπὸ αὐτές, ἔχουν καὶ AN,
ἄν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὴν pink slippred ἐπιφάνεια ἐπιφανειακῆς κεραμικῆς
(Καραμήτρου 1986). Γενικὰ ὑπάρχουν ἐμφανεῖς ἀντιστοιχίες μὲ Θεσσαλία.

Μία συστηματικὴ διεπιστημονικὴ ἔρευνα στὴν περιοχὴν ἔχει ἀρχίσει
τὰ τελευταῖα χρόνια (1987 κ.ἔξ.) δὲ Φωτιάδης (Φωτιάδης 1987, 1988). Ἔγι-
νε ἐπιφανεικὴ ἐντατικὴ ἔρευνα σὲ δύο ἀπὸ τὶς θέσεις (Τούμπα Ποντοκώμης
καὶ Μεγάλο Νησὶ Γαλάνης) καὶ συνεχίζεται ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸ Με-
γάλο Νησὶ Γαλάνης καὶ στὸ Μεγάλο Νησὶ Ἀκρινῆς. Ἀπὸ τὶς ἔρευνες
αὐτὲς δὲν ἔχουν ἀκόμη δημοσιευθεῖ εἰδικὲς μελέτες γιὰ τὰ ἐπὶ μέρους ύλι-
κά. Ἐκείνη δημοσιεύεται, ποὺ ἀποτελεῖ μέχρι σήμερα πολύτιμη καὶ σπάνια γιὰ τὰ
προϊστορικὰ χρονικὰ συμβολή, εἶναι οἱ γεωαρχαιολογικὲς ἀναλύσεις τοῦ
ἴδιου τοῦ ἀνασκαφέα, οἱ δόποι, μάλιστα, εἶναι χρήσιμες καὶ γιὰ ἄλλες
περιοχές, ιδίως ως πρὸς τὸ θέμα τῶν σχέσεων τῶν λιμνῶν μὲ τὶς ἀρχαῖ-
ες ἐπιχώσεις (1987, 59). Τὰ μέχρι σήμερα σημεῖα ἀπὸ τὰ συμπεράσματα
τοῦ Φωτιάδη ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρουν εἶναι τὰ ἔξης: "Αν καὶ ὑπάρχουν
θεσ-
σαλικὲς ἀντιστοιχίες, ἐντοπίζεται μιὰ πολιτιστικὴ αὐτονομία. Ὑπάρχουν
ἀντικείμενα ποὺ δείχνουν ἀνταλλαγές πολιτιστικὲς (κεραμική, σπόνδυλος,
πορφύρα, σχετικὴ ἀφθονία δψιανοῦ). Ἀπὸ πλευρᾶς ἀρχαιότητας ἔχει ἐντο-
πισθεῖ ἡ φάση Πρωτοσέσκλο. Γιὰ τὴν οἰκοδόμηση χρησιμοποιεῖται ἡ «λά-
σπη δεμένη μὲ ἔνα πλέγμα κλαδιῶν» (wattle-and-daub) καὶ τὸ κονίαμα αὐτό,
ποὺ ἡ χρήση του ἀρχίζει καὶ ἀπὸ τὴν 4η χιλιετία, ἀποδεδειγμένα ἔχει στὴν
σύνθεσή του ἄμμο καὶ ἀσβέστιο, τὸ δόποιο καὶ τὸ κάνει πολὺ σκληρό. Γι'
αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ ἐπανεξετασθεῖ ἡ ἀποψη ὅτι τὸ daub τῆς εὐρωπαϊκῆς προϊ-
στορίας εἶναι κατὰ κανόνα ἔνα φυσικὸ ἀργιλικὸ ύλικό. Ὁ Φωτιάδης ἀπο-
δεικνύει ὅτι ἡ προέλευση τῆς ἄμμου ἥταν κοντινὴ σχετικά. Ἀντίθετα μὲ
τὸν οἰκοδομικὸ αὐτὸ τρόπο (Μικρὸ Νησὶ Ἀκρινῆς), στὸ Μεγάλο Νησὶ
Γαλάνης τοῖχοι καὶ δάπεδα ἥταν κτισμένα μὲ τὴν τεχνικὴ πιζὲ καὶ σὲ μερι-
κὲς περιπτώσεις ἐπιχρισμένα μὲ λεπτὸ ἀσπρὸ ἐπίχρισμα. "Ολα αὐτὰ κατὰ
τὸ τέλος τῆς NN. Ὁ Φωτιάδης ὑπολογίζει μὲ συντηρητικὴ ἐκτίμηση τὸν
πληθυσμὸ τῶν 13 οἰκισμῶν τῆς λεκάνης λίγο πρὶν τὸ 3000 π.Χ. σὲ 5.000 ἄτο-
μα. Καί, βέβαια, ὅπως ἀναφέρει, ἡ πληθυσμιακὴ πυκνότητα ὑπαινίσσεται
πολιτικὴ δργάνωση πέρα ἀπὸ αὐτὴν τῶν αὐτόνομων κοινοτήτων. Τὸ συ-
μπέρασμα αὐτὸ δὲν διαφέρει ἀπὸ τὴν ὑπόθεσή μου ποὺ ἀφορᾶ τὶς διμάδες

τῶν οἰκισμῶν στὴν Ἀνατολικὴ καὶ Κεντρικὴ Μακεδονία (πρόσφατα Γραμμἱένος 1991). Πρέπει νὰ ἔχουμε ὑπόψη ὅτι μερικοὶ ἀπὸ τοὺς οἰκισμοὺς αὐτοὺς ἔχουν ἔκταση ὡς 100 στρ. Ἀφύσικα σχεδὸν μεγάλος εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν λίθινων ἐργαλείων ποὺ βρέθηκαν παντοῦ κατὰ τὴν ἐπιφανειακὴ ἐντατικὴ ἔρευνα. Τὸ ἀνώτατο ὄριο τῆς ἀπόστασης τῆς πρώτης ὥλης εἶναι τῆς τάξεως τῶν 15-20 χλμ. Μὲ βάση, τέλος, ποσοτικές ἐκτιμήσεις τῆς κεραμικῆς γίνεται προσπάθεια γιὰ τὸν καθορισμὸν χρήσεων χώρων.

Σὲ πρόσφατες ἐπιφανειακὲς ἔρευνες στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῶν Σερβίων ἔχει ἀναφερθεῖ ὁ ἐντοπισμὸς καὶ νεολιθικῶν θέσεων (Χονδρογιάννη 1989). Οἱ θέσεις αὐτὲς παρουσιάζουν πυκνότητα ἀνάλογη μὲ τῆς Κίτρινης Λίμνης, μάλλον ἔχουν κατοικηθεῖ σὲ ὅλες τὶς φάσεις τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς, καὶ στὴν AN, ἀλλὰ ὑπάρχουν καὶ παραδείγματα μὲ συνέχεια κατοίκησης ὡς τὴν YEX. Ἀνάλογη βέβαια πυκνότητα θὰ πρέπει νὰ περιμένει κανεὶς καὶ στὶς γειτονικὲς πεδινὲς ἐκτάσεις. Ἀλλὰ ἐκεῖνο ποὺ καταρχὴν καλύπτει αὐτὴ ἡ ἔρευνα εἶναι τὸ κενὸ ποὺ ὑπῆρχε μεταξὺ Θεσσαλίας καὶ N. Ἀλβανίας ὡς πρὸς τὶς ἀντιστοιχίες τῶν διμηνιακῶν κυρίως φάσεων. Τελευταῖς τοπογραφικὲς ἔρευνες στὸν Νομὸ τῆς Φλώρινας δὲν ἔχουν ἐντοπίσει νεολιθικὴ θέση (Τρανταλίδου 1985).

Κλείνουμε, τέλος, μὲ τὴν συστηματικὴ ἀνασκαφὴ στὸν NN-ΠΕΧ οἰκισμὸ τοῦ Μανδάλου Γιανιτσῶν (πρόσφατα Παπανθίμου-Παπαστερίου 1990, Κωτσάκης 1987, 1989, Παπανθίμου 1987). Στὸ Μάνδαλο εἶναι γνωστὴ μόνο ἡ πασσαλόπηξη καὶ τὰ σπίτια πρέπει νὰ ἔχουν δρομικὸ χαρακτήρα μὲ διαστάσεις μεγαλύτερες ἀπὸ 4×6 μ. Ὁ οἰκισμὸς ἔχει ἔνα ἢ δύο, πρὸς τὸ παρόν, περιβόλους κατασκευασμένους μὲ πέτρες, στὴν τελευταίᾳ φάσῃ τῆς NN. Ἐχει δύο φάσεις: ἡ πρώτη 4600-4000 (=Σιταγροὶ III) καὶ ἡ δεύτερη 3000-2000 π.Χ. Δηλαδὴ ὑπάρχει κενὸ ὡς πρὸς τὴν 4η χιλιετία καὶ συνέχεια στὴν ΠΕΧ (Maniatis-Kromer 1990). Διαπιστώθηκαν μεταλλουργικὲς δραστηριότητες στὴν νεολιθικὴ φάση. Ἡ γραπτὴ κεραμικὴ εἶναι ἐξαιρετικὰ περιορισμένη. Βρέθηκαν, τέλος, σφραγιδοκύλινδροι.

Εἶχε ὀλοκληρωθεῖ ἡ μελέτη αὐτῆς, δταν δημοσιεύτηκε ἔνα σημαντικὸ γιὰ τὴν ἔρευνα ἄρθρο, στὸ ὅποιο γιὰ πρώτη φορὰ δημοσιεύεται κατάλογος τῶν μέχρι σήμερα γνωστῶν θέσεων δλης τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας (Kokkinidou-Trantalidou 1991). Στὸν κατάλογο ἀναφέρονται οἱ ἐποχές ποὺ ἀντιπροσωπεύονται σὲ κάθε οἰκισμό, δὲν δημοσιεύονται, πρὸς τὸ παρὸν δμως, ἀπ’ ὅ,τι ἀφήνουν οἱ συγγραφεῖς νὰ διαφανεῖ, δεδομένα γιὰ κάθε ἔνα οἰκισμὸ χωριστά, οὕτε ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ. Τὸ ἀντίθετο συμβαίνει σὲ ἔνα ἄλλο βιβλίο τῆς Kokkinidou (1990), τὸ δποῖο περιλαμβάνει δμως μόνο τὸν Νομὸ Πέλλας καὶ, δπως φαίνεται, ἀποτελεῖ μέρος τῆς δ.δ. της ποὺ ἀναφέρεται στὸν χδρο μεταξὺ Ἀξιοῦ καὶ Ἀλιάκμονα (Ph. D. Παν. Birmingham, ἀλημ.). Συγκριτικὲς ἀναφορὲς στὶς μελέτες αὐτὲς θὰ γίνουν μὲ ἀφορμὴ τὴν

δημοσίευση του νέου καταλόγου τῶν προϊστορικῶν θέσεων τῆς Κεντρικῆς Μακεδονίας.

Δύο λόγια σχετικά μὲ τὴν Ἡπειρό. Ἡ νεολιθικὴ ἔρευνα στὴν περιοχὴ παραμένει στάσιμη. Μία πρόσφατη χρήσιμη σύνθεση τῶν δεδομένων γιὰ τὸν οἰκισμὸ-σπῆλαιο τῆς Καστρίτσας Ἰωαννίνων καὶ ἐνταξή τους μάλιστα στὰ γεωαρχαιολογικὰ δεδομένα τῆς περιοχῆς ἔκανε ὁ Κούγκουλος (1990).

Τελειώνουμε μὲ τὰ τῆς Μακεδονίας ἀναφερόμενοι σὲ ὑπόψεις ποὺ ξεκινοῦν ἀπὸ δεδομένα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν περιοχὴ αὐτῆς. Ἀρχικά, μερικὰ διευκρινιστικὰ σχετικὰ μὲ πρόσφατο ἄρθρο (Aslanlis 1989): Τὰ δρια τῆς Κεντρικῆς Μακεδονίας κατ’ ἀρχὴν εἶναι διοικητικά, δηλαδὴ νομοὶ Θεσσαλονίκης, Κιλκίς, Χαλκιδικῆς καὶ Πιερίας, καὶ τὰ δρια αὐτὰ σὲ γενικὲς γραμμές συμπίπτουν μὲ τὰ γεωγραφικά, ἐκτὸς βέβαια ἀπὸ τὸν Νομὸ Πιερίας, βόρειο ὅρο τοῦ ὁποίου, σὲ γενικὲς γραμμές, νοεῖται ὁ Ἀλιάκμονας. Ἐξάλλου τὰ γεωγραφικὰ δρια, ὅπως ἡ ἐπιφανειακὴ καὶ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα δείχνει, δὲν ἀποτελοῦν κριτήρα ἡ, ἐστω, τὰ μόνα κριτήρια γιὰ τὸν καθορισμὸ περιοχῶν μὲ δμοιογένεια στὴν ἐξάπλωση πολιτιστικῶν στοιχείων στὸν χῶρο. Ἀντίθετα, ὁ συνδυασμὸς πολλαπλῶν κριτηρίων θὰ μποροῦσε νὰ διδηγήσει σὲ δμάδες οἰκισμῶν (Γραμμένος 1984, 1987, 1991γ).

Ο χρησιμοποιούμενος στὸ ἄρθρο αὐτό, ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλα πολλά, ὅρος χαλκολιθική, δὲν εἶναι σωστὸς γιὰ τὶς φάσεις, ἡ φάση ποὺ χρησιμοποιεῖται (Βασιλικά IV, Aslanlis 1989, 11), δηλαδὴ οὐσιαστικὰ τὴν λεγόμενη τελικὴ νεολιθική, ἀλλὰ γιὰ τὶς φάσεις ποὺ ἀντιστοιχοῦν ἀπὸ τὶς προδιμηνιακὲς φάσεις κ.εξ. τουλάχιστο, πράγμα ποὺ ἀνταποκρίνεται καὶ στὴν πραγματικότητα, ἀφοῦ ἀπὸ τὰ τέλη τῆς MN πλέον ἐντοπίζονται μεταλλουργικὲς δραστηριότητες. Ἀλλὰ καὶ ὁ Hauptmann (1986), ἐνῶ φαίνεται νὰ δέχεται αὐτὴ τὴν πραγματικότητα, συμφωνώντας μάλιστα πλέον μὲ τὴν ἐξίσωση τῆς Vinča A μὲ τὴν φάση Τσακλὶ κ.εξ. καὶ διαπιστώνοντας ἀντιστοιχίες τῶν σωζομένων μεταλλικῶν νεολιθικῶν ὡγγείων μὲ τὴν κεραμικὴ Λάύρισας, ἀποκαλεῖ ὁστόσο χαλκολιθικὴ μόνο τὸ τέλος τῶν μεταδιμηνιακῶν φάσεων. Τὸ ἵδιο καὶ ὁ Weisshaar (1989). Προτιμότερος, μάλλον, καὶ οὐδέτερος εἶναι ὁ ὅρος NN μὲ ἐσωτερικὸ διαχωρισμὸ προδιμηνιακές, διμηνιακές καὶ μεταδιμηνιακές φάσεις, ἡ, τουλάχιστον, ὁ ὅρος πρώιμη χαλκολιθικὴ καὶ ὑστερη (ὅπως πρόσφατα Bankoff-Winder 1990), ἀφοῦ βεβαίως προηγουμένως καθορίζοταν τί θὰ περιλάμβανε ὁ καθένας ἀπὸ τοὺς δύο αὐτοὺς διαχωρισμούς.

Μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ ὑπάρχουν ὡς τώρα, ἔνα σημαντικὸ μέρος ἀπὸ τὰ ὄποια ἔχει δημοσιευθεῖ, ἀπὸ ὅλη τὴν Μακεδονία, μὲ τὴν προοπτικὴ συγκεκριμένης ἀρχαιολογικῆς θεωρίας καὶ μεθόδου εἶναι δυνατὸν νὰ προωθήσουν ἐρωτήματα γιὰ τὴν, σύμφωνα μὲ τὶς διατυπώσεις διαφορετικῆς ἀρχαιολογικῆς παράδοσης, «soziale und die wirtschaftliche Struktur, sowie die

geistige Welt...» (Aslanis 1989, 10) γιὰ τὴν νεολιθικὴ ἐποχὴ τῆς περιοχῆς ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ (Γραμμένος 1987, 1991, 1991γ, 1991δ).

Ἐξαιρετικὰ χρήσιμες εἰναι τρεῖς πρόσφατες συνθέσεις γιὰ τὰ νεολιθικὰ πράγματα τῆς περιοχῆς ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ, μέσα ἀπὸ μιὰ πολὺ εὐρύτερη ἀπὸ πλευρᾶς χώρου πλευρὰ (Lichardus 1985), ἢ μέσα ἀπὸ μία μικρότερη, δηλαδὴ αἰγαιακὴ-βαλκανικὴ (Treuil 1989, Evans-Rasson 1984). Τὸ δεύτερο μάλιστα ἄρθρο συνόψισε πράγματα ποὺ αἰωροῦνταν ἥδη στὴν ἐπιστημονικὴ ἀτμόσφαιρα καὶ ποὺ φαίνεται ὅτι ἡ συνέχιση τῆς ἔρευνας δὲν διαψεύδει.

Ομως τὸν τελευταῖο καιρὸ καὶ σχετικὰ μὲ τὴν συνέχιση τῆς ἐξέλιξης ἀπὸ τὴν νεολιθικὴ στὴν ΠΕΧ, ἀμφισβητεῖται τόσο τὸ μοντέλο ποὺ πρότεινε ὁ Renfrew (1972), ὃσο καὶ τὸ μοντέλο, κατεξοχή, τοῦ Halstead, ποὺ στηρίζεται στὴν ἐξήγηση τοῦ φαινομένου τῆς ἀποθήκευσης, γιὰ λογαριασμὸ τῆς κοινότητας, τῶν διαφόρων περισσευμάτων (social surplus), ἔννοια ποὺ εἶχε εἰσαγάγει ὁ Childe (Andel-Runnels 1988). Οἱ θέσεις τῶν δύο αὐτῶν ἐρευνητῶν οὐσιαστικὰ εἰναι παραλλαγὴ τῶν θέσεων τοῦ Renfrew: δημιουργία, λόγω τῆς θέσης μερικῶν οἰκισμῶν, μονοπόλεων, ἢ παραγωγὴ σὲ μιὰ περιοχὴ συγκεκριμένου προϊόντος μὲ ζήτηση, ἢ ἐντατικὴ ἐκμετάλλευση καὶ τῶν δεύτερων λεγομένων προϊόντων, π.χ. μαλλί, γάλα κ.λ., ἢ βελτίωση τῶν καλλιεργειῶν μὲ τὸ ὄλετρο καὶ ἡ ἐπέκτασή τους σὲ ἄγονες περιοχὲς καὶ ἡ τελικὴ δημιουργία ἐμπορίων. Ἡ διαφορὰ δηλαδὴ μὲ τὸν Renfrew βρίσκεται στὴν ἀντικατάσταση τοῦ φαινομένου τῆς πολυκαλλιέργειας μὲ τὶς διαδικασίες αὐτές, ἀφοῦ τὸ ἀμπέλι καὶ ἡ ἐλιὰ καλλιεργήθηκαν ἐντατικὰ μόνο στὴν ΥΕΧ (Runnels-Hansen 1986). Καὶ γιὰ τὴν θεωρητικὴ αὐτὴ βελτίωση μπορεῖ νὰ μήν ἔχει κανεὶς ἀντίρρηση ἐνδεχομένως, ἀν καὶ ἡ ἐξέταση τῶν παλαιοβοτανολογικῶν δεδομένων στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τοῦ Αἰγαίου (καὶ τοῦ βορείου) εἰναι ἔνα ἔργο ἐν ἐξελίξει, δημος τὸ θέμα εἰναι ἀν τὸ χρονικὸ δριο τοῦ 3000 π.Χ. εἰναι συμβατικὸ καὶ ἀν οἱ διαδικασίες αὐτές ἄρχισαν νωρίτερα καί, βέβαια, μὲ ποιές συνθῆκες. Καὶ σ' αὐτὸ τὸ θέμα ὁ Renfrew εἶχε δώσει ἀπαντήσεις. Τὰ παλυνολογικὰ δεδομένα, ἀσχετα ἀν ἡ ἀπόλυτη ἀξία τους ἔχει ἀμφισβητηθεῖ, σχετικὰ μὲ τὸ θέμα τῆς ἐλιᾶς, δείχνουν ὅτι ἡ χρήση της εἰναι γνωστὴ στὴν Μακεδονία ἀπὸ τὰ μέσα τῆς 2ης π.Χ. χιλιετίας καί, στὴν νότια Ἐλλάδα, ἀπὸ τὰ τέλη τῆς 4ης π.Χ. χιλιετίας (Wright 1985), ἐνδ. σχετικὰ μὲ τὸ ἀμπέλι, καὶ ἀνασκαφικὰ εἰναι διαπιστωμένη ἡ καλλιεργημένη ἄγρια μορφή του (σύνοψη τῆς ἔρευνας Γραμμένος 1987) κατὰ τὴν διάρκεια τῆς NN καὶ ἵσως δχι μόνο στὴν Ἀνατολικὴ Μακεδονία, ὅπως δείχνουν τὰ πράγματα ἀπὸ τὴν Θέρμη, σύμφωνα μὲ τὶς προκαταρκτικὲς διαπιστώσεις τῆς εἰδικῆς μελετήτριας Βαλαμώτη (Γραμμένος 1991β).

Σχετικά βέβαια μὲ τὴν ἄποψη τοῦ Halstead, αὐτὴ θὰ ἔπρεπε νὰ ἐνταχθεῖ στὸ πλαίσιο τῶν διαδικασιῶν ποὺ διατύπωσαν οἱ Andel-Runnels καὶ αὐτές, μὲ τὴν σειρά τους, στὶς διαδικασίες ποὺ ἀναφέρεται ἡ πρόσφατη προβληματική ποὺ ἐντάσσει τὴν ἔναρξή τους ἥδη στὴν NN, κάτι ποὺ βέβαια ὁ Halstead (1989) τὸ θεωρεῖ αὐτονόητο γιὰ τὸ περίσσευμα.

V. ΘΕΣΣΑΛΙΑ

Ἐνα μεγάλο μέρος ἀπὸ τὸ πρόσφατο διεθνὲς ἀρχαιολογικὸ συνέδριο στὴν Λυών, ποὺ ἀφοροῦσε τὴν Θεσσαλία (Λυών 17-22 Ἀπρ. 1990), περιλάμβανε καὶ ἀνακοινώσεις ποὺ ἀφοροῦσαν τὴν νεολιθικὴ ἐποχή, γενικὲς καὶ εἰδικές. Στὴν Θεσσαλία, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἀνασκαφικὸ ἔργο, ποὺ κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια ἔχει περιορισθεῖ στὴν περιοχὴ τῆς Λάρισας (ἔρευνες Γαλλῆ), ἔχουν ἀρχίσει, ἡ βρίσκονται σὲ ἐξέλιξη καὶ μερικὰ ἀρχαιομετρικὰ προγράμματα, εἰδικὲς μελέτες ἀρχαιολογικοῦ ὑλικοῦ κ.λ., ἀναπτύσσεται δηλαδὴ μία μεταανασκαφικὴ κινητικότητα καὶ αὐτὸ ἥταν ἐπόμενο νὰ γίνει, ὕστερα ἀπὸ τὴν σημαντικὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τῶν τριῶν μεταπολεμικῶν δεκαετιῶν, κυριότατα ἀπὸ γερμανικῆς πλευρᾶς. Μία νεότερη θετικὴ ἐξέλιξη εἶναι ὅτι ἔχει ἀρχίσει νὰ δημοσιεύεται σὲ συνέχειες ὁ «ἄτλας» τῶν προϊστορικῶν θέσεων τῆς Ἀνατολικῆς Θεσσαλίας (Γαλλῆς 1989 κ.εξ.), ἔνας κατάλογος πού, βέβαια, θὰ εἶναι πληρέστερος ἀπὸ ἐκεῖνον ποὺ παραθέτει ὁ Halstead(1984) καὶ ἀπὸ πλευρᾶς ἀριθμοῦ θέσεων καὶ ἀπὸ πλευρᾶς παράθεσης ἐπιφανειακῶν εὑρημάτων. Ταυτόχρονα, ἡ παράθεση τῶν δεδομένων κατὰ οἰκισμὸ ἀποτελεῖ ἀφορμὴ γιὰ τὴν ἐφ' ὅλης τῆς ὅλης συζήτηση γιὰ τὰ προϊστορικὰ πράγματα τῆς Θεσσαλίας καὶ ἴδιαίτερα τὰ νεολιθικά. Ἡ παράθεση τῶν δεδομένων τῆς ἐπιφανειακῆς κεραμικῆς κ.λ. κατὰ οἰκισμό, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ Γαλλῆ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς μελέτης τῆς Ροντήρη γιὰ τὴν κατανομὴ τῶν διαφόρων κεραμικῶν κατηγοριῶν στὸν χῶρο (ἀνακοίνωση στὸ συνέδριο τῆς Λιών καί, νωρίτερα, Ροντήρη 1985), ἐργασία πού ἔχει ως πυρήνα τὴν ἀδημοσίευτη, ἀνάλογη μὲ τῆς Μακεδονίας, ἐργασία τοῦ French, θὰ καλύψουν ἔνα σημαντικὸ καὶ πολὺ οὐσιαστικὸ κενό τῆς ἔρευνας. Δυστυχῶς, συνολικὲς ἐκτιμήσεις ἀπὸ τὸν κατάλογο τοῦ Γαλλῆ δὲν μποροῦμε ἀκόμη νὰ ἔχουμε, ἀφοῦ ὁ καθαυτὸ κατάλογος, ποὺ δημοσιεύεται σὲ συνέχειες, βρίσκεται ἀκόμη στὴν ἀρχή του. Πρόσφατα, ἐπίσης, ὁ ἵδιος ἐρευνητὴς ἀνάλυσε τὸν λόγονς γιὰ τοὺς ὅποίους μὲ βάση τὰ θεσσαλικὰ δεδομένα ἡ φάση Λάρισα θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ στὴν ἀρχὴ καὶ ὅχι στὸ τέλος τῆς NN (Gallis 1987). Ἐκθέτοντας, ώστε, τὰ τῆς χρονικῆς αὐτῆς ἀναδιάρθρωσης, δὲν χρησιμοποιεῖ καθόλου τὰ δεδομένα τῆς Κεντρικῆς Μακεδονίας (Βασιλικά), τὰ ὅποια ἐπαληθεύουν τὰ νεότερα θεσσαλικὰ δεδομένα, καλύτερα ἀπὸ ὅποιδήποτε ἀλλοῦ (Γραμμένος 1984). Πρόσφατα ἔχει ἀρχίσει μία συνολικὴ (καὶ ἀρχαιομε-

τρική) μελέτη τῆς MN και τῆς NN θεσσαλικῆς κεραμικῆς μὲ πυρήνα ιδίως τὰ δεδομένα ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές στὸ Σέσκλο (Kotsakis 1986, Maniatis 1988) και τὶς ἀνασκαφές τοῦ Γαλλῆ σὲ οἰκισμοὺς τῆς περιοχῆς τῆς Λάρισας (Demoule 1988, Schneider 1991).

Θὰ συνεχίσουμε γιὰ τὰ τῶν νεότερων ἐρευνῶν στὴν Θεσσαλίᾳ μὲ τὸ ἄρθρο τοῦ 'Ασλάνη, ὁ ὁποῖος, μὲ ἀφορμὴ τὸ Διμήνι, συζητᾶ τὸ πρόβλημα τῶν ὀχυρώσεων στὴν νεολιθικὴ περίοδο και ιδιαίτερα στὴν NN, τὸ τέλος τῆς ὁπίσις ἔξακολουθεῖ, μαζὶ μὲ ἄλλους, νὰ ἀποκαλεῖ χαλκολιθικὴ ('Ασλάνης 1990 καὶ Aslanis 1990). Ἀκόμη, μὲ τὴν δημοσίευση τῆς Γερμανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς τῆς ἀνασκαφῆς στὰ Πευκάκια τοῦ Βόλου (Weisshaar 1989). Και στὸ βιβλίο του αὐτὸς Weisshaar ἐπαναλαμβάνει τὰ τοῦ χρονολογικοῦ θέματος ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὸ ἑπείσακτα γραπτὰ ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴ Μακεδονία-Θράκη, θέμα στὸ ὅποιο εἶχα ἥδη ἀναφερθεῖ (Γραμμένος 1984). Γιὰ τὸ ίδιο θέμα βλέπε τώρα τὴν παράμβαση σὲ συνέδριο (French-Wardle 1986, 9), ποὺ ἔκανε ὁ Renfrew μὲ ἀφορμὴ ἀνακοίνωση τοῦ Hauptmann, δημοσιευμένη τώρα στὴν τελικὴ τῆς μορφὴ (1986). Ἄλλὰ ἀπὸ τὸν θεσσαλικὸ χῶρο εἶδε τὸ φῶς ἡ δημοσίευση ὑκόμη μιᾶς διεπιστημονικῆς ἀνασκαφῆς, τῆς ἀνασκαφῆς στὸ Ἀχίλειο, Α ἀπὸ τὴν Καρδίτσα, 5 χλμ. ΝΑ ἀπὸ τὰ Φάρσαλα (Gimbutas 1989). 'Ο οἰκισμὸς ἔχει ἔκταση 200×260 μ. και ἔχουν ἀνασκαφεῖ περίου 120 τ.μ. Ἀντιπροσωπεύεται ἡ AN και MN. Ἡ ἀνασκαφὴ αὐτὴ προσφέρει στὴν ἐρευνα μία σειρὰ ἀπὸ νέα πολύτιμα δεδομένα, ἀλλὰ φαίνεται ὅμως ὅτι τόσο οἱ εἰδικὲς συμμετοχές, δσο και τὰ τελικὰ συμπεράσματα δὲν ἔχουν συχετισθεῖ μὲ τοὺς στόχους ποὺ θέτει ἡ σύγχρονη νεολιθικὴ ἐρευνα και ιδιαίτερα ἡ θεσσαλική, ἡ δὲν προτύσσουν καινούριους. Ἡ μόνη ἀποψη, ἡ ὁποία προτείνεται και ἐπαληθεύεται, κατὰ τοὺς ἀνασκαφεῖς, ἀπὸ τὰ δεδομένα εἶναι ἡ αὐτονομία στὴν ἔξέλιξη τῆς θεσσαλικῆς νεολιθικῆς (Gimbutas 1989, 335).

VI. NOTIA ΓΙΟΥΓΚΟΣΛΑΒΙΑ

Τόσο ἡ Νότια Γιουγκοσλαβία, ὅσο καί, κυρίως, ἡ Σερβία γνωρίζουν τελευταῖα μία ἐντατικοποίηση τῶν νεολιθικῶν ἐρευνῶν, ιδιαίτερα ἡ δεύτερη, ὕστερα μάλιστα ἀπὸ τὴν δημοσίευση τῶν συστηματικῶν ἀνασκαφῶν (τοῦ Selevac (Tringham 1990), τοῦ Divostin (McFerron 1988), τοῦ Oropo προκαταρκτικὴ Tringham 1985), τῶν πρακτικῶν πρόσφατου συνεδρίου γιὰ τὸν πολιτισμὸ Vinča (Srejović 1990). Στὰ πρακτικὰ τοῦ συνεδρίου αὐτοῦ ὑπάρχουν συνθετικὲς παρουσιάσεις γιὰ πολλὰ θέματα (χρονολογικά, εἰδώλια, λιθοτεχνίες, παλαιοζωολογία κ.λ.), ιε ἀποτέλεσμα νὰ μεγαλώνουν οἱ συγκριτικὲς δυνατότητες. "Ἔχει ἀρχίσει συστηματικὸ διαχρονικὸ πρόγραμμα στὴν κοιλάδα τοῦ Μοράβα ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο τῆς Νέας Υόρκης

(Bankoff 1982). Στήν περιοχή αύτή έντασσονται πολλοί οίκισμοί άνασκαμένοι, έκ τῶν όποίων, δι πό γνωστός, χωρὶς τελικὴ δημοσίευση ἀκόμη, εἶναι δι οίκισμὸς τῆς Gornolava καὶ βέβαια τὸ Divostin καὶ τὸ Selevac. Σημαντικὲς ἐκδόσεις εἶναι, ἐπίσης, δι κατάλογος τῶν νεολιθικῶν θέσεων τῆς Σερβίας (Strejović 1988). Ὁ κατάλογος αὐτὸς περιέχει δλες τὶς άνασκαμένες νεολιθικὲς θέσεις τῆς Σερβίας πρὶν καὶ μετὰ τὸν πόλεμο κατὰ ἀλφαριθμητικὴ σειρά, περιγραφὴ τῶν εὑρημάτων κατὰ οίκισμὸ καὶ πλήρη βιβλιογραφία κατὰ οίκισμὸ καὶ συνολική. Ἐπίσης δι κατάλογος τῶν νεολιθικῶν θέσεων τῆς κοιλάδας Jasenica τῆς Κεντρικῆς Σερβίας (Katunar 1988), καθὼς καὶ μία παράθεση τῶν δεδομένων ἀπὸ τὶς άνασκαφὲς στὸν νεολιθικὸ οίκισμὸ Šljivik στὸ χωρὶς Stragare στὸ Μοράβα (Stanković 1988). Προκαταρκτικὲς δημοσιεύσεις γιὰ τὶς νεολιθικὲς ἔρευνες στὴν Νότια Γιουγκοσλαβία ἔξακολουθοῦν νὰ ἐμφανίζονται μόνο στὸ περιοδικὸ Macenoniae Acta Archaeologica. Ωστόσο ἡδη ἀπὸ τὸ 1960 εἰχε διενεργηθεῖ άνασκαφ.κὴ ἔρευνα στὴν περιοχὴ τοῦ Amzabegovo (Barutnica) ποὺ δὲν μοῦ ἦταν γνωστὴ (Γραμμένος 1984), ἀλλὰ οὕτε άναφέρεται στὴν βιβλιογραφία (Korošec 1973). Τελειώνοντας αὐτὴν τὴν ἐντελῶς συνοπτικὴ βιβλιογραφικὴ άνασκόπηση, θὰ κλείσουμε μὲ ἔνα συνθετικὸ βιβλὶο γιὰ τὸν «βθωμὸν» καὶ τὸ «προσωπόμορφα» καλύμματα τοῦ πολιτισμοῦ Vinča (Stanković 1986). Ὁ πολιτισμὸς αὐτὸς, πάντως, μὲ τὴν ὄμοιογένεια ποὺ παρουσιάζει καὶ τὴν τεράστια ἔκταση, ἀποτελεῖ μοναδικὸ φαινόμενο γιὰ τὴν Εὐρώπη, ἡ σημασία τοῦ ὅποίου ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τῶν νέων δημοσιεύσεων καὶ τὴν ἐξέταση τῶν ζητημάτων με τὸ πνεῦμα τῆς αὐτονομίας ποὺ άναφέραμε, θὰ διευρύνεται δλο καὶ περισσότερο. Ἀλλὰ θὰ ἐπανέλθουμε σ' αὐτὸ τὸ θέμα (σ. 249) μὲ ἀφορμὴ τὰ δσα προσκόμισαν οἱ άνασκαφὲς στὶς δύο αὐτὲς θέσεις, ἀλλὰ καὶ στὸ Orono. Προηγουμένως θὰ άναφερθοῦμε στὶς νεότερες ἔρευνες στὴν Νότια Γιουγκοσλαβία. Τὰ δεδομένα, ποὺ εἶχαν προκύψει ἀπὸ τὶς άνασκαφὲς στὸν οίκισμὸ Barutnica, εἶναι ἐντελῶς ἀναλογικαὶ μὲ ἐκεῖνα ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὴν Anza, ἡ όποια, ἐξάλλου, βρίσκεται σὲ ἀπόσταση 2 χλμ. Στὸν νεολιθικὸ οίκισμὸ Pešterica κοντά στὸ Πρίλεπο, σὲ ἀνασκαφὲς τοῦ 1965 καὶ 1976 άνασκάφηκαν ἐπιχώσεις τῆς AN μὲ ενδρήματα βέβαια ἀνάλογα χρονικὰ μὲ τῆς Anza, ἀλλὰ σίγουρα ἡ κεραμικὴ δὲν εἶναι καλῆς ποιότητας (rustical), δὲν ἔχει γραπτὴ κεραμικὴ καὶ δὲν βρέθηκαν εἰδώλια. Τὰ σπίτια εἶναι ήμιυπόγεια μὲ στέγες ἀπὸ κλαδιά. Οἱ άνασκαφεῖς θεωροῦν τὸν οίκισμὸ, γιὰ τοὺς λόγους αὐτούς, μοναδικὴ περίπτωση γιὰ τὴν χρονικὴ περίοδο καὶ τὴν περιοχὴ αὐτὴ τῆς Γιουγκοσλαβίας, Ἐχει περισσότερες ἀναλογίες μὲ τὸν πολιτισμὸ Starčevo, ὀλλὰ τῆς περιοχῆς τοῦ Δούναβη, σχετικὰ βέβαια μὲ τὴν Ελλειψη τῆς γραπτῆς κεραμικῆς. Ἡ εὐρύτερη περιοχὴ τῆς Pešterica, ποὺ υπῆρξε λίμνη, παρουσιάζει μεγάλες γεωαρχαιολογικὲς ἀναλογίες μὲ τὴν Κίτρινη Λίμνη τῆς Πτολεμαΐδας (σ. 242 κ.ἔξ.). Στὸν οίκισμὸ τοῦ Radin Dol,

κοντά στὸ Πρίλεπο, 7 χλμ. πρὸς Β καὶ πολὺ κοντά πρὸς τὸν οἰκισμὸν Pešterica (Kitanoski 1987), ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα εἶναι μικρῆς ἔκτασης καὶ οἱ ἐπιχώσεις ἀνήκουν στήν MN/NN (όμαδα Velušina-Porodin, Anzabegovo-Vršnik III ἢ IV). Ἡ διακοσμημένη κεραμικὴ εἶναι πολὺ περιορισμένη. Ἡ ἀνασκαφὴ ποὺ τάραξε κάπως τὰ νερὰ εἶναι στὸ Manjari, στήν περιοχὴ BA τῶν Σκοπίων (Sanev 1988). Ἡ διάμετρος τῆς τούμπας εἶναι μεγάλη (220 μ., ἐπομένως θὰ ἔχει ἔκταση ἥως 80 στρ.) καὶ τὸ ύψος τῆς 3 στρ. Τὸ 1978 ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ὑπῆρξε πολὺ περιορισμένη, μὲ σωστικὸν χαρακτήρα καὶ ἔδειξε ὅτι τὸ βάθος τῶν ἐπιχώσεων ἦταν 2,8 μ. καὶ ἀνήκουν στήν MN καὶ NN (Zelenikovo I καὶ Anzabegovo-Vršnik II-IV). Ἀλλὰ τὸ 1981 ἀνασκάφτηκε τομὴ 200 τ.μ. Ἀποκαλύφθηκε πασσαλόπηγκτο οἰκημα 9×9 μ. μὲ δύο χώρους καὶ μὲ λατρευτικὴ λειτουργία τόσο λόγῳ κατασκευῆς, ὃσο καὶ λόγῳ εὐρημάτων ἐσωτερικοῦ χώρου, κυρίως τῶν δύο τραπεζῶν (βωμῶν) καὶ τῆς πληθώρας τῶν κινητῶν εὐρημάτων, τὰ ὅποια ὁ ἀνασκαφέας ἐρμηνεύει ὡς δῦρα πρὸς τὴν θεότητα. Ἡ ἴδια ἐρμηνεία δίδεται καὶ γιὰ τὴν μεγάλη ποσότητα ὁστῶν αἰγοπροβάτων ποὺ βρέθηκαν στοὺς χώρους αὐτούς. Τὸ εὑρημα, ποὺ βέβαια δὲν εἶναι τὸ μοναδικὸ στήν Βαλκανική, ὅπως ἀναφέρει ὁ ἀνασκευέας, σαφῶς εἶναι πολὺ σημαντικό καὶ, ἀσφαλῶς, ἡ δημοσίευσή του θὰ πρέπει νὰ ἀναμένεται μὲ ἀρκετὸν ἐνδιαφέροντα ἀνήκει στήν III φάση τῆς κατοίκησης τοῦ οἰκισμοῦ. Ἀλλὰ οἱ ἔρευνητες τῆς νεολιθικῆς Νότιας Γιουγκοσλαβίας στὸ πρόσφατο συνέδριο γιὰ τὸν πολιτισμὸν Vinča παρουσίασαν καὶ δεδομένα ἀπὸ ἀνασκαφές σὲ οἰκισμὸν κοντά στὸ Πρίλεπο, ποὺ ἀποδίδεται σὲ λατρευτικὸ χῶρο μὲ βωμό (Kitanoski 1990). Στὸ ἄρθρο αὐτὸν ἀναφέρονται καὶ δῆλα τὰ ἀνάλογα δεδομένα ἀπὸ τὸν πολιτισμὸν Vinča καὶ τὴν εὐρύτερή του περιοχή. Τὸ 1981 ἀνασκάφηκε καὶ ἔνα σημαντικὸ οἰκημα στὸν ἀπὸ παλιὺ γνωστὸ καὶ ἀρκετὰ ἔρευνημένο οἰκισμὸ τοῦ Zelenikovo (Garašanin 1988). Ἡ μικρὴ αὐτὴ ἔρευνα εἶχε ἀρχίσει τὸ 1974/75. Τὸ οἰκημα ἔχει ἀμεσες ἀναλογίες μὲ τὸ προηγούμενο καὶ οἱ ἀνασκαφές προτείνουν ἴδια ἐρμηνεία (βλ. καὶ Kitanoski 1990). Ἀκολούθησε μιὰ ἄλλη ἀνασκαφὴ στὸν οἰκισμὸν Na Breg, κοντά στὸ Mlado Nagoričane (Zdravkovski 1988), στήν περιοχὴ τοῦ Kumanovo. Οἱ μικρὲς δοκιμαστικὲς ἀνασκαφές ἐδῶ ἀνήκουν στήν φάση Anzabegovo-Vršnik III. Μικρῆς ἔκτασης ἔρευνες ἔχουν γίνει καὶ στὸν οἰκισμὸν Atici, κοντά στήν Gevgelija (Gevgelija), (Zdravkovski 1985/86a) μὲ ἐπιχώσεις τοῦ τέλους τῆς NN (Anzabegovo-Vršnik IV), περισυλλογὴ ἐπιφανειακῆς κεραμικῆς καὶ λιθοτεχνίας στὸ νησὶ τῶν Πρεσπῶν Golem Grad (Zdravkovski 1989β) καὶ μικρὲς δοκιμαστικὲς τομές στὸν οἰκισμὸν Zlastrana, στήν περιοχὴ τῆς 'Αχρίδας (ἀρχαιότερη νεολιθική, Kutzman 1987-1989).

Τελειώνοντας μὲ τὰ τῆς Γιουγκοσλαβίας, θὰ παραθέσουμε τὰ συμπεράσματα καὶ τὰ προβλήματα ποὺ ἔθεσαν οἱ ἀνασκαφές στὸ Ορού (όχι τε-

λική δημοσίευση), στὸ Divostin καὶ στὸ Selevac. Οἱ ἀνασκαφεῖς τοῦ Ορού (Tringham 1985) ἔθεσαν, γιὰ πρώτη φορά οὐσιαστικὰ γιὰ τὴν Βαλκανικὴ, ἀνθρωπολογικὰ ἐρωτήματα στὴν ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα. Αὐτὰ συνοψίζονται στὰ ἔξης: 1. Στὴν ἔρευνα τῆς διαδικασίας μὲ τὴν ὁποίᾳ ὁ πολιτισμὸς καὶ ἡ οἰκονομία τῶν πρώτων ἀγροτῶν μετασχηματίστηκε ἀπὸ τὸ στάδιο τῆς παραγωγῆς τροφίμων καὶ ἐκμετάλλευσης τῶν πηγῶν στὸ στάδιο τοῦ ἐπιτυχημένου καὶ παραγωγικοῦ συστήματος. 2. Στὴν ἔρευνα τῆς αὐξανόμενῆς στατικότητας τῶν κατοίκων τοῦ οἰκισμοῦ ποὺ βέβαια σημαίνει τὴν ἔρευνα τῆς ἐντατικοποίησης καὶ διαφοροποίησης τῶν παραγωγικῶν δραστηριοτήτων, τὴν διάρκεια τῆς κατοίκησης τῶν οἰκιῶν κ.λ. 3. Στὸν ἀρχαιολογικὸν ἐντοπισμὸν τῆς μονάδας ποὺ ἀπαρτίζει μιὰ οἰκογένεια καὶ ποὺ ἀποτελεῖ τὴν βάση γιὰ τὴν μακρᾶς διάρκειας σταθερότητα στοὺς νεολιθικοὺς οἰκισμούς (Tringham 1985, 427). Πρὶν ἀπὸ τὴν δημοσίευση τοῦ Divostin καὶ τοῦ Selevac, οἱ σχέσεις τῆς κατοίκησης μακρᾶς διαρκείας σ' ἐναν οἰκισμὸ (sedentism) καὶ τῆς οἰκονομικῆς ἀλλαγῆς ἔτσι ὅπως θὰ μποροῦσε νὰ ἐντοπισθεῖ ἀπὸ τὴν μελέτη τοῦ κεραμικοῦ ὑλικοῦ καὶ τῆς λιθοτεχνίας, εἶχαν μελετηθεῖ ἀπὸ συνεργάτες τῶν ἀνασκαφῶν αὐτῶν (Kaiser 1983). Ἀλλὰ στὸ σημεῖο αὐτῷ θὰ πρέπει νὰ δοῦμε, ἃν οἱ δύο αὐτὲς δημοσιεύσεις δίνουν κάποιες ἀπαντήσεις σ' ὅλα αὐτὰ τὰ θέματα, ἀλλὰ καὶ στὸ θέμα τῆς ταυτόχρονης κατοίκησης ἢ μὴ ταυτόχρονης τόσο μεγάλων οἰκισμῶν ὅπως τὸ Selevac (100 ἑκτάρια, δηλ. 1.000 στρ.), δηλαδὴ τὸ θέμα τῆς συγκέντρωσης μεγάλων πληθυσμῶν σὲ οἰκισμοὺς τῆς NN τοῦ πολιτισμοῦ Vinča κ.λ. "Αν κρίνουμε ἀπὸ τὸν οἰκισμὸ Divostin, ὁ ὁποῖος δὲν εἶναι τόσο μεγάλος σὲ ἔκταση (περίπου 50 ἑκτάρια), οἱ ἀνασκαφεῖς εἶναι ἐπιφυλακτικοὶ γιὰ τὸ ἄν της ἀνασκαφὴ προσκόμισε στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα θὰ μποροῦσαν νὰ δικαιολογήσουν μὲ σιγουρία ἔναν πρωτοουρμπανισμό, ὁπωσδήποτε ὅμως δέχονται ὅτι οἱ κάτοικοι τοῦ Divostin δὲν ἦταν ἀπλοὶ ἀγρότες ὅλα, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὰ «μὴ χρηστικὰ» ἀντικείμενα, οἱ δραστηριότητές τους παρουσιάζουν μιὰ πολυπλοκότητα, δηλαδὴ δὲν εἶναι ἀπλοὶ παραγωγοὶ (Mc Ferron 1988, 464, 468). Ἀλλὰ καὶ οἱ ἀνασκαφεῖς τοῦ Selevac, ἐνὸς οἰκισμοῦ μὲ ἔκταση, μπορεῖ καὶ διπλάσια ἀπὸ τῶν Βασιλικῶν (Γραμμένος 1984, 1987), φαίνεται ὅτι ἔχουν ἀνάλογη θέση γιὰ τὸ θέμα τῆς ἔκτασης - πληθυσμοῦ (Tringham 1990, Introduction), ὁπωσδήποτε ὅμως δέχονται ὅτι ὑπάρχουν τάσεις γιὰ συγκέντρωση πληθυσμιακῆ. Ο Chapman (Tringham 1990, 41) δέχεται ὅτι «...large sites tend to possess a wider range of functions - in production exchange, and ritual - than neighboring smaller sites». Τὰ συμπεράσματα ποὺ ἐκθέτουν οἱ ἀνασκαφεῖς (Tringham 1990, 567 κ.έξ.) παρουσιάζουν ἔξαιρετικὸν ἐνδιαφέρον, ἀφοῦ βασίζονται σὲ σύνθετη θεωρητικὴ ὑποδομὴ μὲ ἄξονα τῆς ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας τὴν θεωρία τῆς μέσης κλίμακας. Ως μόνο σίγουρο ὡς πρὸς τὸ θέμα ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει, δηλαδὴ τῆς ἔκτασης -

πληθυσμοῦ τοῦ οἰκισμοῦ, ό όποιος σαφῶς, κατὰ τοὺς ἀνασκαφεῖς, δὲν ἦταν ταυτόχρονα κατοικημένος στὸ σύνολο τῶν ἐκταρίων του (53 ἐκτάρια), εἶναι ὅτι, στὶς νεότερες φάσεις του (III-IV), εἶχε μεγαλύτερη ἐκταση ἀπὸ τὶς ἀρχαιότερες (I-II) (Tringham 1990, 585).

VII. ΑΛΒΑΝΙΑ

Τὰ τῆς νεότερης ἔρευνας στὴν χώρα αὐτὴ ἀναφέρονται βασικὸν σὲ πρόσφατες γενικὲς παρουσιάσεις (Andrea 1988, Korkuti 1989, 1991, Prendi 1990 καὶ, νωρίτερα, γιὰ τὴν πρὸς τὰ νότια τῆς χώρας χαλκολιθικὴ εἰδικά, Prendi 1982). Οἱ προκαταρκτικὲς δημοσιεύσεις γιὰ τὶς ἀνασκαφὲς τῆς δεκαετίας τοῦ '80, ἀλλὰ καὶ τοῦ '70, περιέχονται στὸ περιοδικὸ «Iliria». Οἱ μετὰ τὸ 1982 ἀνασκαφὲς εἶναι λίγες σχετικά, μικρὲς σὲ ἐκταση, τόσο σὲ οἰκισμούς, δοσο καὶ σὲ σπῆλαια. Ἐχουν αὐξηθεῖ δόπωσδήποτε οἱ γνώσεις μας γιὰ τὴν ΑΝ καὶ ἀπὸ πλευρᾶς Ἀλβανῶν γίνεται ίδιαιτέρη προσπάθεια γιὰ τὴν ἔνταξη τῶν νέων στοιχείων στοὺς ἀντίστοιχους βαλκανικοὺς ὁρίζοντες. Ἡ γενικὴ ἐντύπωση, ως πρὸς τὴν ΑΝ, εἶναι ὅτι ὑπάρχει μία ὁμοιογένεια μὲ Νότια Γιουγκοσλαβία - Σέρβια - Γιανιτσά - Θεσσαλία, ἐνῷ, ως πρὸς τὴν ΝΝ φαίνεται ὅτι ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἐκτὸς τῶν δρίων τῆς ἐξάπλωσης τοῦ πολιτισμοῦ Vinča καὶ οἱ γνωστὲς ἀντίστοιχίες μὲ Δυτικὴ Μακεδονία - Θεσσαλία φαίνεται ὅτι ἐνισχύονται. Εἰδικότερες πάντως πληροφορίες σχετιζόμενες μὲ τὴν τρέχουσα προβληματικὴ δὲν ἀπαντῶνται στὶς διάφορες δημοσιεύσεις.

VIII. ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ (NOTIA)

Ἡ νεολιθικὴ ἔρευνα στὴν χώρα αὐτὴ ἐξακολουθεῖ νὰ γνωρίζει μεγάλη δραστηριότητα, στὴν ὁποία μάλιστα ἥρθε νὰ προστεθεῖ ἡ γερμανικὴ (Ίνστιτοῦ τῆς Προϊστορίας τοῦ Saarbrücken), ἡ γαλλικὴ (Κέντρο Προϊστορικῶν Ἐρευνῶν Παρισιοῦ) καὶ ἡ αὐστριακὴ (Ίνστιτοῦ Ἀρχαιας Ἰστορίας τοῦ Salzburg) συνεργασία. Τὰ μακροπρόθεσμα ἀποτελέσματα θὰ πρέπει νὰ εἶναι θεαματικά, ἐνῷ, πρὸς τὸ παρόν, δημοσιεύονται ἐκτενεῖς καὶ πολὺ κατατοπιστικὲς προκαταρκτικὲς ἐκθέσεις. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, στὸ περιοδικὸ «*Studia Prehistorica*», ποὺ ἐξακολουθεῖ νὰ ἔχει ως στόχο τὴν ἀμεση ἐνημέρωση γιὰ τὶς προϊστορικὲς ἔρευνες στὴν χώρα αὐτὴ καὶ ἀπὸ τὸ τεῦχος 10 οἱ συνεργασίες του εἶναι σὲ διεθνεῖς γλῶσσες, ἔχουν δεῖ τὴ δημοσιότητα ἀρκετὲς προκαταρκτικὲς δημοσιεύσεις γιὰ ἀνασκαφὲς σὲ νεολιθικοὺς οἰκισμούς, ἡ σημαντικὲς συνθετικὲς ἐργασίες εἰδικότερου χαρακτήρα (εἰδώλια, παλαιοβοτανολογία κ.λ.). Πληροφορίες βέβαια δημοσιεύονται καὶ σὲ ἄλλα ἀρχαιολογικὰ περιοδικὰ τῆς χώρας. Μία πρώτη διαπίστωση εἶναι ὅτι ἀνασκάπτονται, ἡ ἔχουν ἀνασκαφεῖ σὲ πολὺ μεγαλύτερο βαθμό, σὲ σχέση μὲ τὸ παρελθόν, ἐπιχώσεις τῆς ΑΝ.

Οι τελευταῖες ἀνασκαφές, στις ὁποῖες συνεργάζονται Βουλγαροί μὲν ἔνα 'Αρχαιολογικά 'Ινστιτούτα, εἶναι οἱ ἔξῆς:

Drama. 100 χλμ. περίπου Α ἀπὸ τὸ Plovdiv (Φιλιππούπολη), βουλγαρογερμανικὴ συνεργασία (Fol 1989, Fol 1988a). 'Απὸ τὶς προκαταρκτικὲς ἀνακοινώσεις γίνεται φανερὸ δῆτι ἡ ἀνασκαφὴ αὐτὴ γίνεται ἡ ἀφορμὴ γιὰ νὰ γίνουν ἀντικείμενο ἐπεξεργασίας τὰ δεδομένα ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ Βουλγαρία, στὴν ὁποίᾳ βέβαια περιλαμβάνεται καὶ τὸ νεκροταφεῖο τῆς Βάρνας, καὶ τὴν εὐρύτερή της περιοχή. Μὲ ἀφορμὴ τὴν συνεργασία αὐτὴ μάλιστα ἔγινε ἔκθεση τῶν εὑρημάτων τῆς Βάρνας στὸ Saarbrücken (Prof. Dr. Lichardus) καὶ ἐκδόθηκε σχετικὸς τόμος (Fol 1988β) μὲ σημαντικὲς συνθέσεις γιὰ τὰ νεολιθικὰ πράγματα τῆς Βουλγαρίας καὶ ἴδιαίτερα βέβαια γιὰ μοναδικὸ ἀκόμη εύρημα τῆς Βάρνας (βλ. καὶ Lichardus 1982). 'Η ἐγγὺς πρὸς τὸν οἰκισμὸ Drama εὐρύτερη περιοχὴ (ἄνω ρῦν τοῦ ποταμοῦ Tunžda), δηλαδὴ σὲ μία ἀκτίνα περίπου 40 χλμ., περιλαμβάνονται 23, μέχρι σήμερα γνωστοί, οἰκισμοὶ τοῦ τύπου τῆς χαμηλῆς τούμπας καὶ μὲ μεγάλες σχετικὰ ἐκτάσεις, ὅς 120 μ. διάμετρο καὶ ὑψος 4-5 μ. 'Η ἔκταση τοῦ οἰκισμοῦ τοῦ Drama εἶναι 160×120 μ. 'Η ἀνασκαφὴ διεξάγεται σὲ ἔκταση 3.400 τ.μ. 'Αντιπροσωπεύεται ἡ φάση Karanovo III-VII ἀλλὰ καὶ ἡ MEX. "Ολα τὰ σπίτια ποὺ ἀνασκάφηκαν εἶναι πασαλόπηκτα καὶ δρθογώνια.

Karanovo. 'Ο οἰκισμὸς αὐτός, ποὺ ἐξακολουθεῖ νὰ ἀποτελεῖ τὸ κεντρικὸ σημεῖο ἀναφορᾶς γιὰ τοὺς δρίζοντες τῆς Βαλκανικῆς, ἀρχισε νὰ ἀνασκάπτεται καὶ πάλι ἀπὸ τὸ 1984 μέχρι τὸ 1987 ἀπὸ τοὺς Hiller (Salzburg) καὶ Georgiev καὶ, ἀπὸ τὸ 1988, χρονιὰ τοῦ θανάτου τοῦ θεμελιωτῆς τῆς μεταπολεμικῆς νεολιθικῆς ἔρευνας στὴν Βουλγαρία Georgiev, ἀπὸ τὸν Hiller καὶ τὸν Nikolov (Hiller 1984, 1985, 1986, 1987, 1988 καὶ 1990 συγκριτικὴ παρουσίαση τοῦ Karanovo μὲ τοὺς δρίζοντες Vinča). "Εγιναν ἐπίσης συνεχόμενες στὸ νότιο μέρος τοῦ οἰκισμοῦ τομές καὶ ἀνασκάφτηκαν ἐπιχώσεις τῶν νεολιθικῶν φάσεων τοῦ Karanovo. Μὲ ἀφορμὴ μάλιστα τὴν αὐστροβουλγαρικὴ συνεργασία στὸ Karanovo, ἔγινε συνέδριο στὸ Salzburg μὲ ἀνακοινώσεις σχετικὲς μὲ τὴ θέση τοῦ οἰκισμοῦ αὐτοῦ στὴν νεολιθικὴ τῆς Βαλκανικῆς (Karanovo 1989).

Kovacevo. Οἰκισμὸς στὴν περιοχὴ τοῦ Blagoevgrad. Συνεργασία μὲ μεγάλῃ γαλλικὴ διεπιστημονικὴ διμάδα τοῦ Κέντρου Πρωτοϊστορικῶν Ἐρευνῶν τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Παρισιοῦ I. Μέχρι καὶ τὸ 1988 εἶχαν διλοκληρωθεῖ τρεῖς ἀνασκαφικὲς περίοδοι σὲ ἐπιχώσεις βασικὰ τῆς AN. 'Υπάρχουν καὶ ἐπιχώσεις τῆς MN καὶ νεοτέρων ἐποχῶν. "Εχουν τυπωθεῖ προκαταρκτικὲς ἔκτενεῖς ἀνακοινώσεις (φωτοτυπημένες).

Σημαντικὴ ἀνασκαφή, ποὺ καλύπτει μεγάλῃ ἔκταση καὶ φθάνει μέχρι τὸ παρθένο ἔδαφος (1.500 τ.μ. ἔκταση ἀνασκαφῆς, 4-5 μ. ὑψος ἐπιχώσεων), εἶναι ἡ ἀνασκαφὴ στὸ Galabnik, 60 χλμ. ΝΔ ἀπὸ τὴν Σόφια, στὶς ὅχθες τοῦ

Στρυμόνα (Pavúk 1984, 1989). Ἀντιπροσωπεύονται φάσεις κυρίως τοῦ πολιτισμοῦ Starčevo. Ἀπὸ τοὺς ἀνασκαπτόμενους οἰκισμούς, στὸν πρὸς τὴν νότια Βουλγαρία ροῦ τοῦ Στρυμόνα, Topolniča, Bălgărčevo καὶ Strumsko, δὲν ὑπάρχουν, ἀπὸ ὅσο γνωρίζω, δημοσιευμένα δεδομένα ἀλλὰ μόνο πληροφορίες (π.χ. Séfériades 1990: ἀναφέρονται δημοιότητες μὲ τὴν γραπτὴ κεραμικὴ τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας: Stojanova 1970).

IX. ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΤΟΥΡΚΙΑ. ΒΔ Μ. ΑΣΙΑ

Συστηματικὴ καὶ σύγχρονη ἐπιφανειακὴ καὶ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὴν περιοχὴ Α ἀπὸ τὴν Θράκη καὶ στὴν Εὐρωπαϊκὴ Τουρκία γενικότερα ἔχει ἀρχίσει ἐδῶ καὶ 15 περίπου χρόνια ὁ Özdoğan μὲ τοὺς συνεργάτες του. Ἀπὸ τὶς πρῶτες διαχρονικὲς ἐπιφανειακὲς ἔρευνες ποὺ ἄρχισαν τὸ 1979, ὀλοκληρώθηκαν τὸ 1982 καὶ εἶχαν ἐκσυγχρονισμένες προδιαγραφές, προέκυψαν τὰ ἔξης στοιχεῖα (Özdoğan 1979, 1989): Ἀπὸ τὶς 828 θέσεις οἱ 169 εἶναι προϊστορικές. Ἡ σημαντικότερη γνωστὴ καὶ ἀνασκαμμένη θέση τῆς AN εἶναι τὸ Fikirtepe σὲ μικρὴ ἀπόσταση NA ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη. Στὴν εὐρύτερῃ περιοχῇ τοῦ οἰκισμοῦ αὐτοῦ σημειώνονται ἄλλες 4 θέσεις πρὸς τὰ NA του, ἐνῶ ἄλλες 5 σημειώνονται A καὶ NA ἀπὸ τὴν λίμνη Iznik, NA ἀπὸ τὴν θάλασσα τοῦ Μαρμαρᾶ. Τὰ στοιχεῖα Fikirtepe ποὺ ἔχουν σίγουρα μεγαλύτερη διάδοση, παρουσιάζουν ἐμφανεῖς ἀναλογίες μὲ Karanovo I-Σέσκλο καὶ δὲν ἔμφανται στὴν Θράκη, γεγονὸς πού, κατὰ τὸν Özdoğan σημαίνει ὅτι ἡ ὁποια ἐπικοινωνία γινόταν μὲ τὰ νησιά τοῦ Αιγαίου. Δέχεται ὅτι τὰ παράλια τῆς Θράκης σίγουρα ἦταν ἀκατοίκητα κατὰ τὴν περίοδο αὐτῆς. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Fikirtepe, θέση ἀνασκαμμένη καὶ δημοσιευμένη ἀπὸ τοὺς Bittel-Cambel, ἄλλῃ γνωστῇ, ἀλλὰ ἀπὸ ἐπιφανειακὰ εὑρήματα, εἶναι τὸ Pendik (Özdoğan 1983, ὅπου καὶ ἡ βιβλιογραφία γιὰ τὸ Fikirtepe). Ο οἰκισμὸς αὐτὸς ἔχει ἔκταση 45 στρ. καὶ ὑψος ἐπιχώσεων 2 περίπου μ. Βρίσκεται στὴν σιδηροδρομικὴ γραμμὴ 30 χλμ. NA ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, στὴν θάλασσα τοῦ Μαρμαρᾶ. Κατὰ τὴν χαλκολιθικὴ περίοδο πυκνὰ κατοικημένο θὰ πρέπει νὰ ἦταν τὸ ἐσωτερικὸ τῆς περιοχῆς, A ἀπὸ τὴν Θράκη, καὶ ἀκατοίκητη μάλλον στὰ παράλια τῆς θάλασσας τοῦ Μαρμαρᾶ καὶ τῆς Μαύρης, τουλάχιστο στὶς ἀρχὲς τῆς περιόδου. Οἱ κεραμικὲς παραδόσεις εἶναι βόρειες. Ἡ γραπτὴ κεραμικὴ εἶναι σχεδὸν ἀνύπαρκτη. Σὲ τρεῖς παραθαλάσσιες θέσεις, 30-40 χλμ. Δ ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, ὠστόσῳ, ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες τὸ σπήλαιο Yarimburgaz (Özdoğan 1985, 1986) παρουσιάζουν συνδυασμένα στοιχεῖα τῆς Ἀνατολίας καὶ τῆς Βαλκανικῆς. Τὸ σπήλαιο αὐτὸ βρίσκεται 20 χλμ. ΒΔ ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη. ἔχει ἐπιχώσεις Karanovo III, ἀλλὰ σίγουρα καὶ νεότερες, ἐπιχώσεις τῆς NN, ἀλλὰ καὶ τῆς ρωμαϊκῆς καὶ τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς. Θὰ

πρέπει νὰ ἀντιπροσωπεύεται ὅμως καὶ ἡ ΑΝ. Ἡ κεραμική, ἀπὸ τὴν ὁποίᾳ λείπει ἡ γραπτή, παρουσιάζει ποικιλία ἐπιρροῶν. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὴν περιοχὴν αὐτῆς, σὲ δὲ τὴν Μ. Ἀσία, τόσο ἡ ἐπιφανειακή, ὅσο καὶ ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, ἀπὸ ὅσο μπορεῖ νὰ κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὸ περιοδικά, παρουσιάζει μία ἄνθηση.

Ἡδη ἀπὸ τὶς σελίδες ποὺ προηγήθηκαν, ἔχουν ἐκτεθεῖ ἐπιμέρους συσχετισμοὶ καὶ συμπεράσματα ἢ ἀπόψεις· θὰ προσπαθήσουμε νὰ τὰ ἐπαναλάβουμε ἢ νὰ ἐκθέσουμε καὶ ὅσα συμπεράσματα προκύπτουν χωρὶς νὰ ἔχουν ἀναφερθεῖ.

X. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΑΠΟΨΕΙΣ

1. Παρὰ τὶς διαφορετικὲς πολιτιστικὲς παραδόσεις, οἱ ἑξῆς ἄξονες παρουσιάζουν ὁμοιογένεια ως πρὸς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν, τὴν κεραμικὴν καὶ λοιπὰ εὑρήματα: Θεσσαλία - Δυτικὴ Μακεδονία - Νότια Ἀλβανία. Κεντρικὴ Μακεδονία - Νότια Γιουγκοσλαβία. Ἀνατολικὴ Μακεδονία - Νότια Βουλγαρία. Θράκη-Ἐνρωπαϊκὴ Τουρκία-Ἀνατολικὴ Βουλγαρία. Οἱ ἄξονες αὐτοὶ σίγουρα συνιστοῦν πολιτιστικοὺς κύκλους, μὲ τὴν ὅποια ἐρμηνευτικὴ βαρύτητα ποὺ θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ δώσει σ' αὐτὸν τὸν ὅρο, ὅχι βέβαια ἐθνογενετική, ἀφοῦ ἡ παλιὰ αὐτὴ ἐρμηνευτικὴ πρόταση ἔχει περάσει τῷρα σὲ ἄλλα ἐρμηνευτικά σχήματα μὲ ποικιλία θεωρητικῶν προτάσεων, θετικιστικῶν, δομικῶν κ.λ.

2. Ἡ χρονολογικὴ ἑξίσωση τῆς ἀρχῆς τῆς NN μὲ τὴν φάση Vinča A ἔχει πλέον παγιοποιηθεῖ.

3. Ὁ ὅρος χαλκολιθικὴ θὰ μποροῦσε νὰ καθιερωθεῖ, ἀλλὰ ἀπὸ τὶς ὅρχες τῆς NN τὸ ἀργότερο καὶ βέβαια μόνο λόγω τῆς βαρύτητας ποὺ ἀποκτᾶ, ὕστερα ἀπὸ τὴν σταδιακὴ ἀποδοχὴ τῶν νεότερων συσχετισμῶν ποὺ προκύπτουν μεταξὺ Ἀνατολίας καὶ Βαλκανικῆς· καὶ ἐν γνώσει τῆς μονομέρειάς του, ἀφοῦ ἀναφέρεται μόνο στὴν μεταλλουργία καὶ ὅχι στὶς ἄλλες αὐτονομίες μεταξὺ Ἀνατολίας καὶ Βαλκανικῆς.

4. Δὲν ὑπάρχουν δεδομένα, τὰ ὅποια θὰ μᾶς ὀδηγοῦσαν στὴν ἀποδοχὴ τῆς ὑπαρξῆς δχυρώσεων κατὰ τὴν NN, πολὺ περισσότερο στὸν συσχετισμό τους μὲ τὴν ἔννοια τῆς χαλκολιθικῆς καὶ μάλιστα μιᾶς χαλκολιθικῆς τοῦ τέλους τῆς NN (πρόσφατα ἀντίθετα Aslanis 1989, 1990, 1991). "Ο, τι ἐκλαμβάνεται, κατὰ τὴν γνώμη μου, ως δχύρωση, τουλάχιστον στὸν χῶρο ποὺ μᾶς ἀπασχόλησε, θὰ πρέπει μάλλον νὰ θεωρηθεῖ ως κοινοτικὸς ἔργο ποὺ ἔχει σχέση μὲ διαμόρφωση καὶ, εἰδικότερα, μὲ ίσοπέδωση γιὰ τὴν δημιουργία ζωτικοῦ χώρου, ἐνῶ ἡ πασταλόπηξη, στὰ δρια τῶν οἰκισμῶν, ἀν ποτὲ ἀποδειχθεῖ ἀνασκαφικά, καὶ στὸν Βορειοελλαδικὸ χῶρο, θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ως δριοθέτηση, ἢ ως φράχτης γιὰ τὰ ζῶα, ἢ ως πράξη μὲ συμβολικὸ καθαρὰ χαρακτήρα.

5. Παραμένει τὸ πρόβλημα τοῦ κενοῦ γιὰ τὶς ἀπὸ τὴν ΜΝΙШ φάσεις, μὲ ἐξαίρεση βέβαια τὴν περιοχὴ τῶν Γιανιτσῶν. Ἡ μὴ ἀνεύρεσῃ, οὐσιαστικά, ΑΝ στὴν Κεντρικὴ-Ανατολικὴ Μακεδονία-Θράκη, δὲν θὰ πρέπει πιὰ νὰ θεωρεῖται, πιστεύω, τυχαῖο γεγονός καὶ θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ πειστικὴ ἐρμηνεία.

6. Οἱ οἰκισμοὶ συγκροτοῦνται σὲ ὅμαδες μὲ πιὸ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα αὐτὸ τῆς Κίτρινης Λίμνης. Οἱ ὅμαδες αὐτὲς σίγουρα θὰ πρέπει νὰ εἶχαν μία πολιτικὴ ὁργάνωση μὲ τὴν πολιτικὴ σημασία τῆς λέξης, ὥπωσδήποτε ὅμως διατηροῦνται σχέσεις ἀμοιβαιότητας καὶ δχι ἵεραρχικές.

7. Σίγουρη καὶ δεκτὴ ἀπὸ δλους εἶναι ἡ αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ κατὰ τὴν ΝΝ καὶ κυρίως κατὰ τὶς προχωρημένες τῆς φάσεις καὶ οἱ πληθυσμιακὲς συγκεντρώσεις σὲ μεγαλύτερους σὲ ἔκταση οἰκισμούς. Ἀν μάλιστα τὸ γεγονός αὐτὸ συνδυασθεῖ μὲ τὴν ταυτόχρονη, μάλλον, ὅπως πιστεύω, κατοίκηση σὲ ὅλη τους τὴν ἔκταση οἰκισμῶν τῆς τάξεως τῶν 100 στρ. καὶ ἄνω, ἡ μεγάλων νησίδων, ὅπως αὐτῶν στὸ Selevac, τότε ἀντιλαμβανόμαστε ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ πληθυσμιακὲς συγκεντρώσεις πρωτοουρμπανιστικοῦ χαρακτήρα, χωρὶς ὅμως νὰ σχηματίζεται ἵεραρχικὴ διάταξη μέσα στὶς ὅμαδες τῶν οἰκισμῶν. Οἱ νεολιθικοὶ οἰκισμοὶ μὲ μεγάλο ὑψος ἐπιχώσεων (τοῦμπες) σὲ σχέση μὲ τοὺς ἐπίπεδους δὲν φαίνεται νὰ ἐμφανίζουν διαφορετικὴ ἐνδοκοινοτικὴ ὁργάνωση ἀπὸ τοὺς μὲ μεγάλη ἔκταση ἐπίπεδους. Ἀπλῶς ἡ διαφορὰ ὀφείλεται σὲ ἐπιλογὴς ποὺ ἔχουν σχέση μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἐδάφους, διηλαδὴ τὴν διαμόρφωση καὶ τὶς κάθε εἰδους δυνατότητές του. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἀπόψεις ποὺ ἀναφέρθηκαν γιὰ τὶς σταδιακὲς μεταβολὲς κατὰ τὴν διάρκεια τῆς ΝΝ γιὰ τὴν διαμόρφωση τῆς πολιτιστικῆς ἀλλαγῆς (σ. 245 κ.ἔ.), θὰ πρέπει νὰ μελετηθεῖ καὶ τὸ θέμα τῶν ἐσωτερικῶν μετασχηματισμῶν στὶς ὅμαδες τῶν νεολιθικῶν οἰκισμῶν σὲ συνδυασμὸ μὲ ὅσες πληροφορίες θὰ μποροῦνται νὰ συγκεντρωθοῦν γιὰ ἐνδοκοινοτικοὺς μετασχηματισμούς.

8. Δὲν ἔχει προστεθεῖ τίποτε νεότερο γιὰ τὸ θέμα τῆς γραφῆς καὶ τῆς μεταλλουργίας. Ἐνδεχομένως ἡ χρήση τοῦ μετάλλου νὰ ἦταν ἀνάλογη μὲ τὴν χρήση τῶν πρώτων ὑλῶν, ὅπως π.χ. τοῦ πυριτολίθου. Χρησιμοποιεῖται δηλαδὴ χαλκὸς καὶ χρυσὸς στὴν Δήμητρα καὶ τοὺς Σιταγρούς, καὶ χαλκὸς στὸ Μάνδαλο, ἐπειδὴ ὑπάρχει ἡ κοντινὴ πηγή, ἀς ποῦμε τοῦ Παγγαίου, ἡ ἄλλες, ὅπως οἱ οἰκισμοὶ τῶν Βασιλικῶν καὶ τῆς Θέρμης χρησιμοποιοῦν τὴν κοντινὴ πηγὴ πυριτολίθου τοῦ λατομείου τῶν Βασιλικῶν. Ἡ ἀποψη φαίνεται ὅτι θὰ μποροῦσε νὰ εἴναι σωστὴ (βλ. καὶ McGreen-Liritzis 1983, 1988).

9. Οἱ ἀνταλλαγὲς ἦταν ἀνταλλαγὲς περισσευμάτων. Τὸ θέμα τῶν ἀνταλλαγῶν πρέπει νὰ ἐξετάζεται στὰ ὅρια τῆς μικροκλίμακας τῶν ὅμαδων τῶν οἰκισμῶν, ἀκόμη καὶ τῶν ὑλικῶν ποὺ παρουσιάζουν μία κινητικότητα μεγάλων ἀποστάσεων, ὅπως τοῦ spondylus καὶ τοῦ πυριτόλιθου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΑΕΜΘ:** Τὸ ἀρχαιολογικὸ ἔργο στὴ Μακεδονίᾳ καὶ Θράκη, Ἐκδοση τοῦ ‘Υπουργείου Μακεδονίας-Θράκης καὶ τοῦ Ταμείου Ἀρχαιολογικῶν Πόρων, Θεσσαλονίκη 1987 κ.ξ.
- Andel-Runnels 1988: T. H. van Andel - C. N. Runnels, An essay on the «emergence» of civilization in the Aegean world, «Antiquity» 62 (1988) 234-247.
- ’Αιδρέου-Κωτσάκης 1987, Σ. ’Αιδρέου - Κ. Κωτσάκης, Διαστάσεις τοῦ χώρου τῆς Κεντρικῆς Μακεδονίας. Ἀποτύπωση τῆς ἐνδοκοινοτικῆς καὶ διακοινοτικῆς χωροοργάνωσης, «Ἀμητός, Τιμητικὸς τόμος γιὰ τὸν καθ. Μανόλη Ἀνδρόνικο». Τμῆμα ’Ιστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1987, τόμ. 1, 57-88.
- ’Ασλάνης 1989: ’I. ’Ασλάνης, Οἱ ὁχυρώσεις στοὺς οἰκισμοὺς τοῦ βορειοελλαδικοῦ χώρου κατά τὴν χαλκολιθικὴ περίοδο καὶ ἡ περίπτωση τοῦ Διμηνίου, «Μελετήματα τοῦ Κ.Ε.Π.Α.» 10 (1990) 19-53.
- Aslanis 1989: I. Aslanis, Die Stellung Zentralmakedoniens in Rahmen der Kommunikationswege des Balkan mit dem Süden-Ihre Auswirkung auf seine kulturelle Entwicklung im Neolithikum, Neolithics of Southeastern Europe and its Near Eastern Connections, «Varia Archaeologica Hungarica» II (Budapest 1989) 9-12.
- Aslanis 1990: I. Aslanis, Befestigungsanlagen in Nordgriechenland von dem Chalkolithikum bis zum Beginn der frühen Bronzezeit, Srejović 1990, 183-188.
- Aslanis 1991: I. Aslanis, Das Chalkolithikum in Nordgriechenland-sein Beginn, «Studia Prehistorica» 12 (ὑπὸ ἔκδ.).
- Bankoff 1982: H. A. Bankoff - F. A. Winter, The Morava Project in Yugoslavia: Preliminary Report, 1977-1980, «Journal of Field Archaeology» 9 (1982) 149-164.
- Bankoff-Winter 1990: H. A. Bankoff - F. A. Winter, The Late Aeneolithic in Southeastern Europe, «American Journal of Archaeology» 94 (1990) 175-191.
- Best-Vries 1982: J. G. P. Best - N. M. W. de Vries (eds.), Interaction and Acculturation in the Mediterranean, II, B. R. Gründer, Amsterdam 1982.
- Παῦλος Χρυσοστόμου 1990: Παῦλος Χρυσοστόμος, ’Η τοπογραφία τῆς βόρειας Βοττιαίας, «Μνήμη Λαζαρίδη, Πόλις καὶ Χώρα στὴν ἀρχαία Μακεδονίᾳ καὶ Θράκη», Καβάλα 9-11 Μαΐου 1966. ’Ελληνογαλλικές ’Ερευνες 1, ΤΑΠ-ΥΠΠΟ-École Française d’Athènes, Θεσσαλονίκη 1990, 205-238.
- Πανίκος Χρυσοστόμου 1990: Πανίκος Χρυσοστόμος, ’Ο νεολιθικὸς οἰκισμὸς τῶν Γιαννιτσῶν Β, ΑΕΜΘ 4 (1990) (ὑπὸ ἔκδοση).
- Χονδρογιάννη 1989: ’Α. Χονδρογιάννη, ’Απὸ τὴν ἔρευνα στὴν παραποτάμια-παραλίμνια περιοχὴ ’Αλιάκμονα, ΑΕΜΘ 3 (1990) (ὑπὸ ἔκδ.).
- Demoule 1985: J. P. Demoule, La transition du Néolithique au Bronze Ancien dans le Nord de l’Egee: Les données de Dikili Tash, Maniatis 1989, 687-696.
- Demoule 1988: J. P. Demoule K. Gallis, L. Manolakakis, Transition entre les cultures néolithiques de Sesklo et de Dimini: les catégories céramiques, B.C.H. 112 (1988) 1-58.
- Εύστρατίου 1989 καὶ 1990: N. Εύστρατίου, ’Ανασκαφὴ Μάκρης. ’Ανασκαφικὴ περίοδος 1989, ΑΕΜΘ. 3 (ὑπὸ ἔκδ.). ’Ανασκαφικὴ περίοδος 1990, ΑΕΜΘ 4 (ὑπὸ ἔκδ.).
- Εύστρατίου 1991: N. Εύστρατίου, ’Ο πολιτισμὸς τῆς Παραδημῆς-Προβλήματα δρι-

- σμοῦ, Τιμητικὸς Τόμος στὸν καθ. Γ. Μπακαλάκη, «Θρακικὴ Ἐπετηρίδα» 7 (1987-1990) (Κομοτηνή), 65-80).
- Evans-Rasson 1984: R. K. Evans - J. A. Rasson, Ex Balkanis Lux? Recent Developments in Neolithic and Chalkolithic Research in Southeast Europe, «American Antiquity» 49 (1984) 713-741.
- Mc Ferron 1988: A. Mc Ferron - D. Srejovic, Divostin and the Neolithic of Central Serbia, Ethnology Monographs, Number Ten, Dept. of Anthropology, University of Pittsburgh, 1988.
- Fol 1988α: A. Fol - J. Lichardus (eds.), Macht, Herrschaft und Gold, Verlag GmbH, Dillingen/Saar, Moderne Galerie des Museums, Saarbrücken 1988.
- Fol 1988β: A. Fol - R. Katinčarov - J. Lichardus, Die bulgarisch-deutschen Ausgrabungen in Drama, στὸ Fol 1988α, 151-180.
- Fol 1989: A. Fol - R. Katinčarov - J. Lichardus - F. Bertemes, I. Krastev Iliev, Bericht über die bulgarisch-deutschen Ausgrabungen in Drama (1983-1988), «Bericht d. Römisch-Germanischen Kommission» 70 (1989) 5-127.
- French 1967: D. H. French, Index of Prehistoric Sites in Central Macedonia, Athens 1967).
- French-Wardle 1986: E. B. French - K. A. Wardle (eds.), Problems in Greek Prehistory, Papers Presented at the Centenary Conference of the British School of Archaeology at Athens, Manchester, April 1986, Published by Bristol Classical Press, General Editor John H. Betts.
- Φωτιάδης 1987: Μ. Φωτιάδης, Κίτρινη Λίμνη Νομοῦ Κοζάνης 1987. Προϊστορικὴ ἔρευνα, ΑΕΜΘ 1 (1987) 51-61.
- Φωτιάδης 1988: Μ. Φωτιάδης, Προϊστορικὴ ἔρευνα στὴν Κίτρινη Λίμνη Ν. Κοζάνης, 1988. Μία σύντομη ἔκθεση, ΑΕΜΘ 2 (1988) 41-51.
- Fotiadis 1990: M. Fotiadis, A.J.A. 94 (1990) 681-682.
- Γαλλῆς 1989: K. I. Γαλλῆς, Ατλας προϊστορικῶν οἰκισμῶν τῆς Ἀνατολικῆς θεσσαλικῆς πεδιάδας, «Θεσσαλικὸν Ἡμερολόγιο» 16 (1989) 6-32, 17, 1990, 31-48, 18, 1991, 47-96.
- Gallis 1987: K. J. Gallis, Die Stratigraphische Einordnung der Larisa Kultur: eine Rechtigstellung, «Praehistorische Zeitschrift» 62 (1987) 147-163.
- Garašanin 1988: M. Garašanin - M. Bilbija, Das Havs I von Zelenikovo, MAA 9 (1988) 31-41 (σερβ. μὲ γερμ. περίληψη).
- Gimbutas 1989: M. Gimbutas - S. Winn - D. Shimabukuro (eds.), Achilleion, A Neolithic Settlement in Thessaly, Greece, 6400-5600 B.C., Monumenta Archaeologica 14, Institute of Archaeology, University of Kalifornia, Los Angeles 1989.
- Γραμμένος 1984: Δ. Β. Γραμμένος, Νεολιθικές ἔρευνες στὴν Κεντρικὴ καὶ Ἀνατολικὴ Μακεδονία, δ.δ. Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1984=1991² (ἔκδοση Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, Ἀθῆνα).
- Γραμμένος 1988: Βιβλιοκρισία τοῦ Renfrew 1986 στὸ «Μακεδονικὰ» ΚΣΤ' (1988) 388-398.
- Γραμμένος 1989: Δ. Β. Γραμμένος, Συμπεράσματα ἀπὸ τὶς νεότερες νεολιθικές ἔρευνες στὴ Μακεδονία, «V. Διεθνὲς Συνέδριο γιὰ τὴ Μακεδονία», Θεσσαλονίκη 1989 (ὑπὸ ἔκδοσης).
- Γραμμένος 1991α: Δ. Β. Γραμμένος - M. Paππᾶ - N. Οὐρεμ - Kώτσου - K. Σκουρτόπούλου, Εὐτ. Γιαννούλη, M. Τσιγαρίδα, Ἀνα-

- σκαφὴ Νεολιθικοῦ οἰκισμοῦ Θέρμης, Ἀνασκαφικὴ περίοδος 1987, «Μακεδονικά» KZ' (1989) 223-288.
- Γραμμένος 1991β: Δ. Β. Γραμμένος - Μ. Παππᾶ - Ν. Ούρεμ - Κώτσου - Ξύτη, Γιαννούλη - Τ. Βαλαμώτη, Ε. Μαρκή, Γ. Συρίδης, Ἀνασκαφὴ νεολιθικοῦ οἰκισμοῦ Θέρμης Β καὶ βυζαντινῆς ἐγκατάστασης παρὰ τὸν προϊστορικὸ οἰκισμὸ Θέρμης Α. Ἀνασκαφικὴ περίοδος 1989 (ὑπὸ δημοσίευση στὰ «Μακεδονικά» KΗ').
- Γραμμένος 1991γ: Δ. Β. Γραμμένος, Ἡ ἔννοια τῆς πολιτιστικῆς ὁμάδας στῇ νεολιθικῇ ἐποχῇ τῆς νότιας Βαλκανικῆς (MNIII καὶ NN), «Τιμητικὸς τόμος στὸν καθ. Γ. Μπακαλάκη, Θρακικὴ Ἐπετηρίδα» 7 (1987-1990), (Κομοτηνή), 49-55.
- Γραμμένος 1991δ: Δ. Β. Γραμμένος, Τὸ θέμα τῶν ἀντελλαγῶν στὴν Μακεδονία καὶ στὴν εὐρύτερή της περιοχὴ κατὰ τὴν νεολιθικὴ ἐποχὴ (MNIII καὶ NN), «Συνέδριο Καναδικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς», Αθῆνα 1991 (ὑπὸ ἔκδοση).
- Mc Green-Liritzis 1983: V. Mc Green-Liritzis, The Relationship between Metal-work, Copper Sources and the Evidence for Settlement in the Greek Late Neolithic and Early Bronze Age, «Oxford Journal of Archaeology» 2 (1983) 147-179.
- Mc Green-Liritzis 1988: V. Mc Green-Liritzis - W. H. Gale, Chemical and Lead Isotope Analyses of Greek Late Neolithic and Early Bronze Age Metals, «Archaeometry» 30 (1988) 199-225.
- Halstead 1984: P. Halstead, Strategies for Survival: an Ecological Approach to Social and Economic Change in the Early Farming Communities of Thessaly, N. Greece, Cambridge 1984 (PhD, Dept. of Archaeology).
- Halstead 1989: P. Halstead, The economy has a normal surplus: economic stability and social change among early farming communities of Thessaly, Greece, P. Halstead and J. O'Shea (eds.), Bad Year Economics: Cultural Responses to Risk and Uncertainty, University Press, Cambridge 1989.
- Hauptmann 1986: H. Hauptmann, Probleme des Chalkolithikums in Griechenland, A. Beri Balogh Adam Museum Evkonyve XIII, Szekszárd 1986, 19-30.
- Hiller 1984-1988: S. Hiller - G. Georgiev, Tell Karanovo 1984-1988 (5 Hefte), Inst. für Alte Geschichte und Altertumskunde der Universität Salzburg, Salzburg.
- Hiller 1990: S. Hiller, Neue Ausgrabungen in Karanovo, Srejović 1990, 197-206.
- Hellström 1987: P. Hellström 1987 (ed.), Paradeisos, A Late Neolithic Settlement in Aegean Thrace, Medelhavsmuseet, Memoir 7, Medelhavsmuseet, Stockholm 1987.
- Kaiser 1985: T. Kaiser - B. Voytek, Sedentism and Economic Change in the Balkan Neolithic, «Journal of Anthropological Archaeology» 2 (1983) 323-353.
- Καλλιντζῆ-Εθνοτραπου 1988: Ν. Καλλιντζῆ - Ν. Εύστρατος, Ἀνασκαφὴ στὴ Μάκρη Εβρου, ΑΕΜΘ 2 (1988) 499-505.
- Καραμήτρου 1986: Γ. Καραμήτρου - Μεντεσίδη, Προϊστορικοὶ οἰκισμοὶ Κίτρινης Λίμνης (Σαριγκιόλη) Κοζάνης, Ἄμιτός, Τιμητικὸς Τόμος γιὰ τὸν καθηγητὴ Μ. Ἀνδρόνικο», ἔκδ. Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1986, 391-416.
- Karanovo 1989: Tell Karanovo und das Balkan-Neolithikum, International Kolloquium in Salzburg, 20-22 Okt. 1988, Inst. für Klassische Archäologie der Universität Salzburg (Hrg.), Salzburg 1989.
- Katunar 1988: R. Katunar, Neolithic Settlement in the Jasenica Valley (Central Serbia), The University of Belgrade, Faculty of Philosophy, Belgrade 1988.
- Kitanoski 1980: B. Kitanoski - D. Simoska - J. Todorovic, The Settlement

- of Pešterica and three Problem of the Early Neolithic in Pelagonia, MAA 6 (1980) 9-20 (σερβ. μὲ ἀγγλ. περ.).
- Kitanoski 1987: B. Kitanoski - D. Simoska - J. Todorovic, Radin Dol-Neolithic Settlement near Prilep, MAA 7-8 (1987) 7-29 (σερβ. μὲ ἀγγλ. περ.).
- Kitanoski 1990: B. Kitanoski - D. Simoska - B. Jovanovic, Der Kultplatz auf der Fundstätte Vrbjanska Čuka bei Prilep, Srejovic 1990, 107-112.
- Kokkinidou 1990: Δ. Κοκκινίδη, Ἡ προϊστορία στὸ χῶρο τοῦ Νομοῦ Πέλλας, ἐκδοση τῆς συγγραφέως, Ἐδεσσα 1990.
- Kokkinidou-Trantavidou 1991: D. Kokkinidou - K. Trantavidou, Neolithic and Bronze Age Settlement in Western Macedonia, B.S.A. 86 (1991) 93-106.
- Korosec 1973: J. Korosec, Le site préhistorique Barutnica dans le village Amzibegovo à Macedonien, Rapport et fouilles de l'année 1960, Société Archéologique Macedonien, Prilep 1973 (σερβ. μὲ γαλ. περ.).
- Korkuti 1988: M. Korkuti, Illyrien in der Vorgeschichte στὸ Albanien, Schätze aus dem Land der Skipetaren, Philipp von Zabern, Mainz 1988, 7-31.
- Korkuti 1989: M. Korkuti, Grundlegende Fragen zur Vorgeschichte in Albanien, «Illyria» XIX (1989) 15-29.
- Korkuti 1991: M. Korkuti, Aspects de la culture énéolithique en Albanie, Lichardus (ed.), Die Kupferzeit als historische Epoche; Symposium Saarbrücken und Otzenhausen 6.-13-11-1988. Saarbrücker Beiträge zur Altertums-kunde 55, Bonn 1991.
- Kouykovoulis 1990: Θ. Κούγκοβος, Νεολιθικές ἐγκαταστάσεις Καστρίτσας Ἰωαννίνων, ἀνάτυπο «Ηπειρωτικῆς Ἑστίας», Θεσσαλονίκη 1990.
- Koukouli-Xryssanthaki 1986, 1987: Χ. Κουκούλη - Χρυσανθάκη, Προϊστορικός οἰκισμός στὸ «Ντικιλὶ Τάχ» (Φίλιπποι), ΠΑΕ 1986, 141-145, 1987, 172-176.
- Koukouli - Chrysanthaki - R. Treuil 1987: H. Koukouli - Chrysanthaki - R. Treuil Dikili Tash, BCH 111 (1987) 616-619.
- Kuriakidou 1991: M. Kuriakidou, Ἡ λιθοτεχνία τῶν φάσεων III καὶ IV (ὕστερες φάσεις τῆς νεώτερης νεολιθικῆς) τοῦ οἰκισμοῦ τῶν Βασιλικῶν, N. Θεσσαλονίκης, Μεταπνυχιακὴ ἔργασις, Τομέας Ἀρχαιολογίας Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1991.
- Kotsakis 1986: K. Kotsakis, Aspects of Technology and Distribution of MN Pottery of Sesklo, R. E. Jones-H.W. Catling (eds.), Science in Archaeology, Proceedings of a Meeting hold at the British School at Athens, January 1985, British School at Athens, Fitch Laboratory Occasional Paper 2, Honey Press, Banbury 1986, 1-2.
- Kotsová 1987: K. Kotsová, Αποκατάσταση κατόψεων πασσαλοπήκτων οἰκημάτων μὲ τὴ βοήθεια ἡλεκτρονικοῦ ὑπολογιστῆ στὴν ἀνασκαφὴ Μανδάλ, Δ. Μακεδονίας, «Εἰλαπίνη, τόμ. Α', Τιμητικὸς τόμος γιὰ τὸν καθηγητὴ N. Πλάτωνα», Βικελαία Βιβλιοθήκη, Ἡράκλειο 1987, 117-124.
- Kotsakis 1989: K. Kotsakis, A. Papantimou - Papaefthimiou, A. Pialli - Papasteriou, T. Savopoulou, Y. Maniatis, B. Kromer, Carbon 14 Dates from Mandalo, W. Macedonia, Maniatis 1989, 679-685.
- Kotsová 1990: K. Kotsová, Τὸ πρόγραμμα ἐντατικῆς ἐπιφανειακῆς έρευνας Λαγκαδᾶ. Δεύτερη περίοδος, 1987, «Ἐγνατία» 2 (1990) 175-185 (περ. ἐκδ. Α.Π.Θ., Τομέας Ἀρχαιολογίας).
- Kutzman 1987-1989: P. Kutzman, Zlastrana-Agglomeration Neolithique dans la Région di Ohrid, MAA 11 (1987-1989), 35-49 (σερβ. μὲ γαλ. περ.).
- Lichardus 1982: J. Lichardus, Handwerker und Handwerkerstand in der frühen Kup-

- ferzeit, am Beispiel des Karanovo VI-Gumelnita-Kulturverbandes, Best-vries (eds.) 1982, 197-221.
- Lichardus 1985: J. Lichardus - M. Lichardus - Iten - G. Bailloud - J. Cauchin, *La Protohistoire de l'Europe*, Nouvelle Clio 1, Presses Universitaires de France, Paris 1985.
- Maniatis 1988: Y. Maniatis, V. Perdikatsis, K. Kotsakis, Assessment of in-Site Variability of Pottery from Sesklo, Thessaly, «Archaeometry» 30 (1988) 264-274.
- Maniatis-Kromer 1990: Y. Maniatis - B. Kromer, Radicarbon Dating of the Neolithic-Early Bronze Age Site of Mandalo, W. Macedonia, «Radiocarbon» 32 (1990) 149-153.
- Maniatis 1989: Y. Maniatis (ed.), *Archaeometry, Proceedings of the 25th Inter. Symposium*, Demokritos, Athens 1986, Elsevier Science Publishers, Amsterdam 1989.
- Marangou 1989: Chr. Marangou, *Recherches sur les figurines et les objets en miniature du Néolithique Récent et du Bronze Ancien en Grèce*, Thèse de doctorat, Univ. de Paris I 1989 (in press).
- Mártzax 1987: Δ. Μάτσας, Σαμοθράκη 1987: 'Αρχαιολογικές και έθνοαρχαιολογικές έργασίες, AEMΘ 1 (1987) 499-502.
- Moskalewska 1985-86: A. Lasota Moskalewska - V. Sanev, Preliminary Analysis of Bone Remnants of Animals from the Neolithic Archaeological Site Tumba Madzari near Skopje (Yugoslavia), MAA 10 (1985-1986) 55-78.
- Özdoğan 1979: M. Özdoğan, A Surface Survey for Prehistoric and Early Historic Sites in Northwestern Turkey, National Geographic Society Research Reports, 1979 Projects, 517-541.
- Özdoğan 1983: M. Özdoğan, Pendik: A Neolithic Site of Fikirtepe Culture in the Marmara Region, Beiträge sur Altertumskunde Kleinasiens, Festschrift für K. Bittel, R. M. Böhner und H. Hauptmann (eds), Philipp von Zabern, 1983, 401-411.
- Özdoğan 1985: M. Özdoğan, The Chalkolithic Pottery of Yarimburgaz Cave, Studi di paleoantropologia in onore di Salvatore M. Puglisi, Università di Roma «La Sapienza», 1985.
- Özdoğan 1986: M. Özdoğan - A. Konunlu, Yarimburgaz Cave, 1986 Excavations-Preliminary Results and Some Consideration, «Arkeoloji Ve Sanat» 32/33 (1986) 4-17 (τουρκ. μὲ ἀγγλ. περ.).
- Özdoğan 1989: M. Özdoğan, Neolithic Cultures of Northwestern Turkey. A General Appraisal of the Evidence and Some Considerations, Neolithic of Southeastern Europe and its' Near Eastern Connections, «Varia Archaeologica Hungarica» II (1989 Budapest) 201-215.
- Παπανθίμου 1987: K. Παπαευθύνιον - Παπανθίμον. Τρία νεολιθικά ειδώλια ἀπό το Μάνδαλο τῆς Μακεδονίας. «Εἰλαπίνη», Τόμος Τυμητικός γιὰ τὸν Καθηγητὴ Ν. Πλάτωνα, Βικελαία Βιβλιοθήκη, 'Ηράκλειο 1987, τόμ. Α', 171-177.
- Παπανθίμου-Παπαστερίου 1990: A. Παπαευθύνιον - Παπανθίμον - A. Πιτλάλη - Παπαστερίου, Η ἀνασκαφική ἔρευνα στὸ Μάνδαλο (1987-1990), «Ἐγνατία» 2 (1990) 411-421 (ἐκδ. τοῦ Α.Π.Θ., Τμῆμα 'Ιστορίας καὶ 'Αρχαιολογίας).
- Pavúk 1984: J. Pavúk - M. Čochaziev, Neolithische Tellsiedlung bei Gálabnik

- in Westbulgarien (Grabung Bericht der Jahre 1980-1982), «Slovenská Archeologia» XXXII-1 (1984) 194-228.
- Pavúk** 1989: J. Pavúk - A. Bakamska. Beitrag der Ausgrabung in Galabnik zur Erforschung des Neolithikums in Südosteuropa, «Varia Archaeologica Hungarica» II (1989 Budapest) 223-231.
- Péristeri-Treuil** 1988: K. Péristeri - R. Treuil, Dikili Tash, BGH 112 (1988) 727-731.
- Φιλιππάκη-Φάκλαρης** 1991: Γ. Κουρτέση - Φιλιππάκη, Π. Φάκλαρης, Οίκισμός προϊστορικῶν χρόνων στὴ Λεπτή Ὀρεστιάδος, «Τιμητικὸς Τόμος στὸν καθ. Γ. Μπακαλάκη», Θρακικὴ Ἑπετηρίδα 7 (1987-1990, Κομοτηνή), 145-155.
- Prendi** 1982: F. Prendi, La culture énéolithique Maliq II en Albanie du Sud-Est, Best-Vries 1982, 33-73.
- Prendi** 1990: F. Prendi, La Néolithique ancien en Albanie, «Germania» 68 (1990) 399-426.
- Renfrew** 1972: C. Renfrew, The Emergence of Civilisation, Methuen, 1972.
- Renfrew** 1986: C. Renfrew - M. Gimbutas - E. S. Elster, Excavations at Sita-groi, *Monumenta Archaeologica* 13, Institute of Archaeology, University of California, Los Angeles 1986.
- Ροντήρη** 1985: B. Rontirē, Επιφανειακὴ κεραμεικὴ νεολιθικῶν θέσεων τῆς Θεσσαλίας: Κατανομὴ στὸ χῶρο, «Ἀνθρωπολογικά» 8 (1985) 53-74.
- Runnels-Hausen** 1986: C. N. Runnels - J. Hausen, The Olive in the Prehistoric Aegean: the Evidence for Domestication in the Early Bronze Age, «Oxford Journal of Archaeology» 5 (1983) 299-308.
- Ρωμιοπούλου** 1989: K. Rωμιοπούλου, Κλειστὰ ταφικὰ σύνολα ὑστεροκλασικῶν χρόνων ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, «Φίλια Ἐπη εἰς Γ. Ε. Μυλωνᾶν, τόμος Γ', Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία», Ἀθῆνα 1989, 194-218.
- Σαμαρτζίδου** 1987: Σ. Σαμαρτζίδη, Νέα εὑρήματα ἀπὸ τὴν ἀρχαία Ἀμφίπολη, *AEMΘ* 1 (1987) 327-335.
- Sanev** 1988: V. Sanev Neolithic Temple at Tumba in Madjari, Skopje Region. Preliminary Report of the Excavation in 1981, *MAA* 9 (1988) 9-30 (σερβ. μὲ ἄγγλ. περίληψη).
- Σαββοπούλου** 1985: Θ. Σαββοπούλου, *ΑΔ* 40 (1985) 239 (Χρον.).
- Schneider** 1991: G. Schneider, H. Knoll, K. Gallis, J.-P. Demoule, Transition entre les cultures néolithiques de Sesklo et de Dimini: recherches minéralogiques, chimiques et technologiques sur les céramiques et les argiles, *B.C.H.* 115 (1991) 1-64.
- Séféridès** 1990: M. Séféridès, Vinča et l'archéologie Grecque, *Srejović* 1990, 175-181.
- Séféridès** 1990 α: M. Séféridès, Les Fouilles de Dikili Tash: Quelques parallélismes culturels entre la Macédoine orientale grecque et les Régions du Moyen Danube au Néolithique, «Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte» 52 (1983) 69-76.
- Srejović** 1988: D. Srejović (ed.), The Neolithic of Serbia, *Archaeological Research 1948-1986*, The University of Belgrade, Faculty of Philosophy, Belgrade 1988.
- Srejović** 1990: D. Srejović - N. Tasić (eds.), *Vinča and its World, Intern. Symposium, The Danubian Region from 6000 to 3000 B.C.*, Belgrade, Smederevska Palanka, October 1988, Serbian Academy of Sciences and Arts, Beograd 1990.
- Stanković** 1986: S. Stanković, The Altars and psoropomorphic Lids from Vinča, *The*

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

	<i>AN</i>	<i>Τέλη MN</i>	<i>Προδι- μηριακής φάσεις</i>	<i>Διμηρια- κής φάσεις</i>	<i>ΠΕΧ</i>
S12. Βέτρινο				+	
L4. Δρυμός				+	ΠΕΧ 2 και 3
A11. Εύρωπος				+	ΠΕΧ 2
S1. Καλαμαριά		;		+	ΠΕΧ 2
A15. Κουφάλια Α				+	
C10. Μεσημερινή Τούμπα	MN II (Felsch 1966)	;		+	ΠΕΧ 1 και 2
C12. Νέα Καλλικράτεια		;		+	ΠΕΧ 1
K1. Νέα Φώκαια				+	ΠΕΧ 1
V11. Νέα Ραιδεστός				+	ΠΕΧ 1, 2 και 3
C14. Γιλι Νέας Τρίγλιας				+	
C2. "Ολυνθος				+	
C7. 'Ορμόλια 2				+	ΠΕΧ 1, 2 και 3
C5. Φλογητά				+	ΠΕΧ 1 και 2
C15. "Αγ. Νικόλαος				+	
S3. Πυλαία				+	
L7. Στίβος Α				+	
L8. Στίβος Β				+	
S15. Συκιά				+	
V4. Θέρμη				+	
A14. Τούμπα Κουφάλια				+	ΠΕΧ 2
A16. Βαλτοχώρι				+	
V9. Βασιλικά C	+	+		+	ΠΕΧ 1 και 2
G4. Ξυλοκερατιά				+	
L1. Λητή I			;	+	
L9. Καβαλάρι				+	
C3. Κριτσανά				+	+
L11. Σχολάρι				+	
A8. Γέφυρα				+	
C1. "Αγιος Μάμας			;	+	+
L5. Περιβολάκι (Σαρατσέ)			;	+	+
A3. Λιμνότοπος (Βάρδινο)			;	+	+
C11. Μεσημέρι				+	
32. 'Ακροπόταμος			;	+	
33. Σάνη				+	

	<i>AN</i>	<i>Tέλη MN</i>	<i>Προδι- μηνιακές φάσεις</i>	<i>Διμηνια- κής φάσεις</i>	<i>ΠΕΧ</i>
34. Καστράκι			+	+	
35. Νύμφόπετρα			;	+	
36. Σταυρούπολη			+	+	+
37. Ἐπανομή			;	+	
38. Ἀρέθουσα		;	+	+	
39. Σεβαστή				+	
40. Παλιάμπελα	+	;	;	+	
41. Προφήτης Ηλίας Σφενδάμης				+	
42. Κονταριώτισσα				+	
43. Μεταλλεία Πατελιδᾶ				+	
44. Μεσέ 'Αλάνι Μεσοκώμου				+	

'Αρχαιολογικὸ Μουσεῖο, Θεσσαλονίκη
'Οκτώβριος 1991

ΔΙΠ. Β. ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ

SUMMARY

D. B. Gramenos, Diagram of the chronicle of the Neolithic research in Southern Balkan since 1984.

The increase, during the last years, of the Neolithic researches made obvious the necessity to collect the new data and to pose again the relevant problems. The new data are collected from East Macedonia, Thrace, Central Macedonia, West Macedonia, Thessaly, South Jugoslavia, Albania, South Bulgaria, European Turkey. Taking into consideration the new data the following conclusions were drawn:

1. Despite the various cultural traditions, the following axis present a homogeneity concerning the architectural, ceramical and other findings: Thessaly —West Macedonia— South Albania. Central Macedonia —South Jugoslavia. East Macedonia— South Bulgaria. Thrace—European Turkey—East Bulgaria. Those axis definitely constitute cultural cycles, with whatever interpretative importance could one attach to this definition, surely not ethno-genetic, since the old interpretative position has been conveyed to other interpretative forms with a choise of theoretical position-positivist, structural etc,

2. The chronological equation of the beginning of the NN with the phase Vinča A is now consolidated.

3. The term chalkolithic could be established, but not later than the beginning of the NN and surely only because of the significance attached to it, after the gradual acceptance of the recent correlations that ensue between Anatolia and the Balkans, and knowing its onesidedness as it is only referring to copper and not to the other autonomies between Anatolia and the Balkans.

4. There aren't any facts to lead us to the acceptance of the existence of fortifications during the NN, moreover to their correlation with the notion of chalkolithic and even a chalkolithic in the late NN (but see Aslanis 1989, 1990, 1991). What is, in my opinion, considered as fortification, at least in the area in which we are concerned, must probably be considered as communal work related to formation and especially to levelling for the creation of vital space, while the pile driving, at the boundaries of the settlements, if it is ever proved by excavating, must be considered as bordering or as a fence for the animals or as an action with symbolic character.

5. There remains still the problem of the gap for the phases before the MN III, with the exception of course of Giannitsa. The lack of EN in central-East Macedonia-Thrace must not be considered anymore, I believe, an accidental fact and a convincing explanation should be searched for.

6. The settlements are formed into groups with the most typical example this of the Kitrini Limni (Promelais, Photiades 1987-88). Those groups must have surely have had a political organization in the political sense of the word, they retained however mutuality relations.

7. A fact which is certain and accepted by all is the increase of the population during the NN and especially during its advanced phases and the population concentrations in larger in size settlements. If especially this fact is combined with the simultaneous, as I believe, inhabiting — in all their range — settlements of 10 hectares and more, or large «insulae» like those in Selevac, we then perceive that we are dealing with population concentrations of protourbanistic character without however the formation of an hierarchic arrangement in the groups of the settlements. The Neolithic settlements with very high tells comparing to the flat ones do not seem to show a different intercommunal organization from the flat large ones. The difference lies simply to choises related to the characteristics of the ground, that is its formation and its various possibilities. Apart from the views expressed, concerning the gradual changes and the duration of the NN, for the developing of the cultural change one should study also the subject of the internal transformations in the groups of Neolithic settlements in relation to whatever information could be collected concerning the intercommunal transformations.

8. There is nothing recent to add on writing and metallurgy. Very likely the use of the metal was analogous with the use of raw materials, such as e.g. this of the flint. That is, copper and gold is used in Dimitra and Sitagrous because there is a nearby source, let us say the one in Pangaion, or others like the settlements of Vasilika and Thermi use the nearby source of flint coming from the quarry of Vasilika. This view seems right (see also Mc Green-Liritzis 1983, 1988).

9. The exchanges were those of surplus. The subject of exchanges should be examined in the frame of the micro-scale of the groups of the settlements, even of those materials that show a mobility of great instances, such as the one of sponylus and flint.